

ΕΚΤΑΚΤΟΣ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 23ΗΣ ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ 1993

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΠΙ ΤΗ, ΣΥΜΠΛΗΡΩΣΕΙ 50 ΕΤΩΝ ΑΠΟ ΤΟΝ ΘΑΝΑΤΟ
ΤΟΥ ΚΩΣΤΗ ΠΑΛΑΜΑ

ΟΜΙΛΗΤΑΙ

Ο ΠΡΟΕΔΡΟΣ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ κ. ΚΩΝΣΤ. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

και

Ο ΑΚΑΔΗΜΑΓΓΚΟΣ κ. ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

I. ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ κ. ΚΩΝΣΤ. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν τιμᾶει ἀπόψε τῆ μνήμη ἀριπρεπέστατου μέλους της ἀπὸ τὴν ἴδρυσή της, πατριόραχη τῶν Ἑλλήνων ποιητῶν ἔκτοτε καὶ πολυσέβαστου πνευματικοῦ ταγοῦ τοῦ Ἑθνους.

Ὑπευθυμίζω: Στὶς 27 Φεβρουαρίου 1993 συμπληρῶνεται πεντηκονταετία ἤδη, ἀφότου ἔπαυσε νὰ ὑπάρχει ὡς ψυχοσωματικὸς ὄργανισμὸς ὁ αἰσθαντικώτατος καὶ βαθυστόχαστος, ἐλληνικώτατος καὶ πολὺ ἀνθρώπινος ποιητὴς Κωστῆς Παλαμᾶς.

Εὐτύχησα νὰ τὸν γνωρίσω, καὶ νὰ τὸν ἐπισκέπτομαι συχνὰ στὴν κατοικία του ἀπὸ τὸ 1936 ἕως τὶς τελευταῖες ἡμέρες τῆς ζωῆς του. Μὲ περιέβαλλε μὲ τὴν ἐμπιστοσύνη του καὶ μοῦ ἐπιδαφίλευε τοὺς ἐπαίνους του, μάλιστα ἔστερα καὶ ἀπὸ τὴ δημοσιευμένη τὸ 1937 μελέτη μου, τὴν ἐρμηνευτικὴ τοῦ πιδ ἐρμητικοῦ, ὅπως εἶχε θεωρηθεῖ ἕως τότε, λυρικοῦ του ποιήματος, ἀποτελεσμένον ἀπὸ τριακόσιους δώδεκα δεκατρισύλλαβους στίχους.

Τὸ κῆρος τοῦ Παλαμᾶ τότε ἦταν μέγα, παρὰ κάποιες ἤδη τάσεις, ἀρνητικὲς εἴτε νεωτεριστικὲς, ὀρισμένων λογίων ἢ στενῶν κύκλων φιλολογικῶν. Χαρακτηριστικὸ τοῦ

μεγάλου αὐτοῦ κύρους τοῦ Παλαμᾶ ὡς ἐθνικοῦ Ποιητῆ, καὶ μάλιστα ὡς οἰονεὶ σκέπτης ἠθικοπνευματικῆς τοῦ Ἔθνους, ἦταν ἡ αὐθόρμητη ἀντίδρασή μας στὴν εἰδηση ὅτι πέθανε ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος: Συναχθήκαμε στὴν κατοικία τοῦ Ποιητῆ, ὀλίγοι πιστοί, μὲ πρῶτον μεταξύ μας τὸν Κωνσταντῖνο Τσάτσο. Ἦταν σὰν καταφυγὴ πρὸς τὸν ἕτερο πόλο τοῦ ἐθνικοῦ στερεώματος.

Καὶ ἦλθε ὕστερα ἡ Κατοχή. Καὶ φάνηκε τότε πιὸ ἔντονα τὸ μέγα κῶρος τοῦ ἐπὶ τέσσερες δεκαετίες ἤδη πρωτόθρονου Ἑλληνα ποιητῆ. Ἀποσπάσματα ἰδιαίτερα τοῦ «Προφητικοῦ» —ἐνὸς ἀπὸ τοὺς «Λόγους» τοῦ ποιητικοῦ ἔργου του «Δωδεκάλογος τοῦ Γύφτου»— ἀπαγγέλλονταν σὲ πολλὰς ἀντιστασιακὰς συγκεντρώσεις. Ὡς κήρυγμα καρτερίας, παρηγορίας καὶ προσδοκίας ἠχοῦσαν οἱ στίχοι

«ὣς που νὰ σὲ λυπηθεῖ | τῆς ἀγάπης ὁ Θεὸς |
καὶ νὰ ξημερώσει μιὰν ἀγῆ | καὶ νὰ σὲ καλέσει ὁ λυτρωμός».

Δὲν ἦταν ἀπὸ τοὺς καλύτερους παλαμικοὺς στίχους. Ἀνταποκρίνονταν ὁμως ὑποβλητικὰ στὴν ὀδύνη καὶ στὴν ἔξαρση τῶν τραγικῶν ἐκείνων ἡμερῶν. Ἐξ ἄλλου συνέβη καὶ αὐτὸ ἀκόμη: Ὁ βαθὺς σεβασμὸς πρὸς τὸν νεκρὸ Ποιητῆ, ἀπότοκος τοῦ μεγάλου κύρους του, κάλυψε ἠθικὰ, ἐνώπιον τῶν ἐκπροσώπων τῶν Ἀρχῶν Κατοχῆς, τὴ μετατροπὴ τῆς ἐκφορᾶς του σὲ μεγαλειώδη ἐθνικὴ ἐκδήλωση, μὲ τὸν Σικελιανὸ καὶ τὸν Κατσίμπαλη νὰ δίνουν τὸ σύνθημα, καὶ μὲ χιλιάδες ἀπτόητων Ἀθηναίων καὶ Πειραιωτῶν νὰ συμμετέχουν προκλητικὰ στὴ διπλοσήμενη ἐκδήλωση: δοξαστικὸ προσκίνημα τοῦ ἐθνικοῦ Ποιητῆ, διάτορη διεκδίκηση τῆς ἐθνικῆς ἐλευθερίας.

Εἶναι ἀλήθεια, ὅτι ὁ Παλαμᾶς σήμερα ὡς ποιητῆς δὲν ἔχει ὅση ἀπήχηση εἶχε ἀκόμη ἕως τὴν πέμπτη δεκαετία τοῦ αἰῶνος. Καὶ πολλοὶ βρίσκουν κάποια στοιχεῖα τοῦ ποιητικοῦ ἔργου του ὡς μὴ ποιητικά. Εὐεξήγητη ἄλλωστε εἶναι ἡ μᾶλλον ἄδικη αὐτῆ κρίση. Ὁ Παλαμᾶς ἐπῆρξε ὄχι ἀπλῶς ποιητῆς, ἀλλὰ καὶ «ποιητικὸς χρονογράφος τῆς φυλῆς», ὅπως ἔλεγε ὁ Νίκος Βέης, μὲ ὅσα ὑποσημαίνει ὁ χαρακτηρισμὸς αὐτός. Ἀλλὰ καὶ εἶχε νὰ ἀπευθυνθεῖ στοὺς σύγχρονους του Ἑλληνες, τοῦ 1886 ἕως τοῦ 1912 προπάντων. Καὶ εἶναι μέγας ὁ ἄθλος του νὰ τοὺς γαλουχήσει πνευματικά, μὲ προσαρμογὴ στὴν πνευματικὴ τους δεκτικότητα κάπως, ἀλλὰ καὶ μὲ ὑπέρβαση τῆς ἰσχνῆς αὐτῆς πνευματικότητος, ἐπίμονη καὶ γενναία, ὥστε καὶ νὰ χαρακτηρίζεται συχνὰ ἡ ποίησή του ἀκατανόητη. Καὶ εἶναι μέγα τὸ κατόρθωμά του, νὰ ἐκχερώσει ἢ ἐπανοργώσει τὸ ποιητικὸ ἔδαφος τῆς χώρας του καὶ νὰ διαπλάσει τὸν ἰδικὸ του ποιητικὸ λόγο, πρωτοποριακό, ἐγερτικὸ, προδρομικὸ γιὰ ὅσους ἀναδείχθηκαν ὡς ποιητῆς ὕστερ' ἀπὸ αὐτόν, ἕως τὸν Σικελιανὸ καὶ τὸν Σεφέρη καὶ τὸν Ρίτσο ἢ καὶ τὸν Ἐλύτη. Καὶ προπάντων ἦταν γνήσιος ποιητῆς. —Μὲ τὴν ἐκφραση αὐτῆ μοῦ εἶχε ὁ ἴδιος χαρακτηρίσει τὸν Ἀχιλλέα Παράσχο. Θυμοῦμαι ὅ,τι μοῦ εἶπε: Ἦταν ὁ Ἀχιλλέας Πα-

ράσχος γνήσιος ποιητής. Κι' ἄς μὴ ἀφῆκε ποιητικὸ ἔργο ἄξιο νὰ ἐπιζήσει τῆς ἐποχῆς του. Δὲν πρέπει νὰ λησμονοῦμε τὴν ἐλλιπέστατη παιδεία του καὶ τὴ χαμηλὴ πνευματικὴ στάθμη τῆς γύρω του κοινωνίας.

Συνηθίζεται νὰ διακρίνονται δύο περίοδοι τοῦ ποιητικοῦ ἔργου τοῦ Παλαμᾶ (χωρὶς νὰ ὑπολογίζονται καὶ τὰ πρωτόλειά του, γραμμένα σὲ ἡλικία δεκαῆξι καὶ δεκαεπτὰ ἐτῶν).

Ἡ πρώτη περίοδος ἐκτείνεται ἀπὸ τὰ 1886, ὅταν ὁ ἴδιος ἦταν εἴκοσι ἐπτὰ ἐτῶν, μὲ τὴν πρώτη ἐκδομένη τότε ποιητικὴ συλλογὴ του ὑπὸ τίτλο «Τὰ τραγούδια τῆς πατρίδας μου», καὶ φτάνει ἕως τὰ 1912, ὅταν ἐκδόθηκαν οἱ ποιητικὲς συλλογές του, «Οἱ καημοὶ τῆς λιμνοθάλασσας», «Σατιρικά Γυμνάσματα», «Ἡ πολιτεία καὶ ἡ μοναξιά». Στὴν περίοδο αὐτὴ, θεωρούμενη ὡς μεστὴ ἀπὸ δημιουργικὴ ὁρμὴ καὶ ὡς διαπλαστικὴ ἤδη τῆς ποιητικῆς φυσιογνωμίας τοῦ Παλαμᾶ καὶ περιεκτικὴ τοῦ κύριου ποιητικοῦ ἔργου του, ἀνήκουν οἱ τρεῖς μεγάλες ποιητικὲς συλλογές του «Ἡ Ἀσάλευτη Ζωὴ» (1904), «Ὁ Δωδεκάλογος τοῦ Γύφτου» (1907), «Ἡ φλογέρα τοῦ βασιλιᾶ» (1910), καθὼς καὶ οἱ μικρότερες ποιητικὲς συλλογές «Ὑμνος εἰς τὴν Ἀθηῶν» (1889), «Τὰ μάτια τῆς ψυχῆς μου» (1892), «Ἰαμβοὶ καὶ ἀνάπαιστοι» (1897), «Τάφος» (1898), καὶ «Χαιρετισμοὶ τῆς Ἡλιογέννητης» (1900).

Ἡ δευτέρα περίοδος θεωρεῖται ὡς ὀλιγότερο δημιουργικὴ, ὡς συνεχιστικὴ ἀπλῶς τοῦ προηγούμενου ἔργου, μὲ τοὺς κατακτημένους ἤδη ἐκφραστικὸν τρόπον καὶ μὲ τὰ οἰκεία ποιητικὰ θέματα. Καὶ ὅμως ἐνέχει σημαντικὴ ἀνανέωση καὶ αὐτὴ, καθὼς καὶ ἰκανὸ ἐμπλουτισμὸ, καὶ προπάντων χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἀξιομένη δεξιοτεχνία καὶ ἀπὸ τάση κάποτε πρὸς ἐκφραση ἐπιγραμματικὴ. Στὴν δευτέρῃ αὐτῆς περιόδῳ ἀνήκουν οἱ ποιητικὲς συλλογές «Βωμοὶ» (1915), «Παράκαιρα» (1919), «Τὰ δεκατετράστιχα» (1919), «Οἱ πεντασύλλαβοι καὶ τὰ παθητικὰ κρυφομιλήματα» (1925), οἱ «Δειλοὶ καὶ σκληροὶ στίχοι» (1928), «Ὁ κύκλος τῶν τετραστίχων» (1929), ἡ «Ξανατονισμένη Μουσικὴ» (1930), «Περάσματα καὶ χαιρετισμοὶ» (1931), «Νύχτες τοῦ Φήμιου» (1935), καὶ ἡ μεταθανάτια ἐκδομένη «Βραδυνὴ Φωτιὰ» (1944).

Εἶχε ὁ Παλαμᾶς πίστη βαθύβλυστη γιὰ τὴν ποίηση, γιὰ τὴν ἀξία της καὶ τὴ δύναμή της, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ σχέση τῆς ζωῆς του μὲ τὴν ποίηση.

Πίστευε ὅτι ἦταν σὰν ἀπὸ καταπίστευση προγονικὴ ταγμένος στὸ λειτούργημα τοῦ Ποιητῆ καὶ προικισμένος μὲ τὴ χάρη τῆς ποιητικῆς αἰσθαντικότητος. Ἴδον αὐτοβιογραφικοὶ στίχοι του: «... | καὶ τὸ πορφυρογέννητο μὲ ζητιάνου ἀποφόρια | Μόνο φτάσαν καὶ κράτησαν οἱ ἁμαρτωλοὶ μου οἱ κόρφοι |, μαρτυρικὸ τοῦ γένους μου τοῦ τραγουδιοῦ τὸ γκόρφι».

Καὶ πίστευε ἀκόμη ὅτι ἦταν ἐπιφορτισμένος καὶ τιμημένος μὲ τὴν ἀποστολὴ νὰ ἐκφράζει αἰθετικὰ, ὡς ἔθνικὸς ραφωδός, τὰ πεπραγμένα καὶ τὰ πεπρωμένα τοῦ

Ἑλλητισμοῦ, τῆς περιοῦσας «φυλῆς» του. Αὐτὸ δηλώνει ἐμφατικὰ ὁ στίχος του «καὶ τῇ χρυσῇ τῇ βούλα μιᾶς φυλῆς», ὅτι δηλαδή τὴν κατέχει αὐτός.

Ἡ πίστη, ὅτι εἶναι ταγμένος γιὰ τὴν ἀθηνεϊκὴ μὲ ποιητικὸ οἶστρο καὶ λόγο ἐρμηνεία τῆς Ἱστορίας τοῦ ἔθνους του, περασμένης καὶ παροντικῆς, διέπει μέγα μέρος τοῦ ἔργου του, ἕως ἀκόμη καὶ τὴν τελευταία δεκαπενταετία τῆς ζωῆς του. Σ' αὐτὴν ἀνάγεται καὶ ὁ λεγόμενος ἀπὸ τὸν ἴδιον «τυρταϊσμός» του, ἀλλὰ καὶ ἡ πολύμορφη ἑλληνολατρεία του, ἡ ἀκόμη καὶ ἡ προθυμία του γιὰ κήρυγμα ἐθνικοπολιτικό.

Ἴδου πρόχειρα ὄψιμα παραδείγματα κηρύγματος ἐθνικοπολιτικοῦ μὲ ἀδροῦς στίχους του :

Γιὰ τὴ μεταλλαγὴ τοῦ περιεχομένου τῆς Μεγάλης Ἰδέας: «Πολίτες ἄς τὴ χτίσομε | κ' ὀπλίτες ἐδῶ καὶ ὅλοι | τοῦ ὄνειρου ἐδῶ τὴν Πόλη | καὶ τὴν Ἁγία Σοφία». Γιὰ τὴν ἐξέγερση τῶν Ἑλλήνων τῆς Κύπρου τὸ 1931: «Σὰν τῆς εἰκόνας φειδιακῆς κομμένα τῆς τὰ χέρια | δὲν εἶναι τῆς ἀγίας μητρός | Γιὰ τὰ σφιχταγκαλιᾶσματα σὰν καρτεροῦν ἀκέρια | , γενναῖοι, θαρθεῖ ὁ καιρός | ... Πλάϊ ἡ Δωδεκάνηση ροδόνηρη στενάζει | καὶ κλαῖω γονατιστός». Ἀντίκρου στὴν πολιτικὴ ἐμπάθεια, τὸ 1935, Ἀπρίλιου μῆνα «Στὸ μαῦρο Γολγοθὰ τῶν Ἑθνικῶν Παθῶν | θεῖε Ἄγγελε τοῦ τραγουδιοῦ | βοήθα ν' ἀνθίσει ὁ κρίνος τῶν Ἐδαγγελισμῶν».

Ἐπικαιρικὸι στίχοι. Ἄλλὰ καὶ αὐτοὶ ἀκόμη, ὅσο καὶ ἂν εἶναι βαρυνμένοι ἀπὸ στοιχεῖα ἔξω - ποιητικά, ἔχουν πάντοτε κάποιο τόνο ἢ κάποιες λέξεις μὲ χαρακτῆρα γνήσια ποιητικό.

Τὸ ἐμπρωχωτικὸ νάμα τῆς πατριδολατρίας διαποτίζει ἔντονα ὀλόκληρες ποιητικὲς συλλογές του, γραμμένες δίχως ὑπαγόρευση τῆς ἐπικαιρότητας, ἀλλὰ καὶ πολλὰ μεγάλα ἢ μικρὰ ποιήματα, μὴ ἐπικαιρικά, χαρακτηριστικὰ τοῦ ὄφους του καὶ τοῦ ἤθους του· καὶ νομίζομε, προσφέρεται νὰ καταταχθεῖ, ἂν καὶ ἔχει μόνον αὐτό, σὲ ὅ,τι ὀνομάζει ὁ ἴδιος ὁ Παλαμᾶς «λυρισμὸς τοῦ ἐμεῖς», δηλαδή στὸν λυρισμὸ, τὸν ἀντίστοιχο πρὸς θέματα συγκινησιακὰ τῆς κοινωνίας του ἢ καὶ τῆς γενεᾶς του. Καὶ γνωρίζομε τὴν πατριωτικὴν θέρημ τῶν συγχρόνων του Ἑλλήνων καὶ τὴν ἐξιδανικευτικὴν τάση τους γιὰ ὅ,τι ἑλληνικό.

Μὲ τὸν «λυρισμὸ τοῦ ἐμεῖς» ἐξηγεῖται π.χ. ἡ μετατροπὴ σὲ θέμα ποιητικὸ τῆς ἴδιας τῆς δημοτικῆς γλώσσας καὶ τοῦ ἀγώνα γιὰ τὴν ἀνάδειξή της, πολυμόχθου τότε καὶ ὄχι ἀκίνδυνου. Στὸ ποιητικὸ ἔργο «Οἱ χαιρετισμοὶ τῆς Ἡλιογέννητης», γραμμένο τὸ 1900, περιέχεται ὕμνος τῆς δημοτικῆς γλώσσας, ἡ καὶ τοῦ δημοτικισμοῦ εὐρύτερα. Ὑμνος τῆς ἐπίσης εἶναι καὶ οἱ τελευταῖοι στίχοι τοῦ «Ἀσκραίου», μεγάλου ποιήματος, γραμμένου στὰ 1903-1904, ἐνταγμένον στὴν συλλογὴ «Ἡ Ἀσάλευτη Ζωή». Ἴδου κάποιοι ἀπὸ τοὺς ἀσκραϊκούς στίχους:

«κι ἀπὸ τῶν ἄσοφῶν σοφῶν τὰ καταφρόνια πῆρα
καὶ μέστωσα τῆ γλώσσα σου...
τὰ λόγια τῆς εὐφραίνου
τῶν ἀηδονιῶν τὰ ὄνειρατα καὶ τῶν περιστριῶν
καὶ τοὺς ἀλαφροῦσκιωτους μαγεύουν».

Ἐξ ἄλλου, ἀξίζει νὰ θυμηθοῦμε κάποιους στίχους ἀπὸ τὸν «Δωδεκάλογο τοῦ Γόφτου», ἐνδεικτικὸς τῆς ἑλληνολατρείας, ὡς κύριας πηγῆς τοῦ «λυρισμοῦ τοῦ ἐμείς». Ὅμιλοῦν τὰ κείμενα τῆς κλασσικῆς ἑλληνικῆς γραμματείας :

«Τ' Ἄλπεια τὰ βουνὰ θὰ δρασκελήσουμε,
θὰ ξαφνιάσουμε τὰ ρέματα τοῦ Ρήνου,
στοῦ Βορηᾶ θ' ἀσπροχαράξουμε τὰ σκότη,
θὰ χυθοῦμε σὰ μαγιάπριλα τοῦ νοῦ·
ὅπου τόποι, ὅπου γεράματα, θὰ σπείρουμε
μιὰν Ἑλλάδα καὶ μιὰ νιότη.

.....

Καὶ ὁ Κέλτος καὶ ὁ Γότθος κι' ὁ Ἀλαμάνος,
κάθε βάρβαρος μὲ μᾶς θ' ἀναγαλιάσει».

Καὶ ὕστερα ὁ ἀντίλογος:

«μιὰ ἢ Ἑλλάδα μιὰ καὶ ἀγύριστη
πάει καὶ νὰ τὴν κλαῖς».

Ὅχι ἀσυμβίβαστο πρὸς τὴν ἑλληνολατρεία του εἶναι τὸ συναίσθημά του ἐσω-
ψυχῆς ἀλληλεγγύης πρὸς τοὺς χειμαζόμενους στὴν ἐποχὴ του ἀνθρώπους τοῦ
μόχθου τῆς παραγωγικῆς ἐργασίας. Ἴδον παράδειγμα τοῦ ἀνθρωπιστικοῦ αὐτοῦ φι-
λεργατισμοῦ του.

«Στὴν ἀργατιά, στὴ χωριατιά τὸ χιόνι, ἢ γρίππη, ἢ πείνα, οἱ λόκοι,
ποτάμα, πέλαγα, στεριές, ξολοθρεμὸς καὶ φρίκη.
Χειμῶνας ἄγριος. Κι' ἡ φωτιά, καλοκαιριά στὴν κάμαρά μου.
Ντρέπομαι γιὰ τὴ ζέστα μου καὶ γιὰ τὴν ἀνθρωπιὰ μου».

Πρὸς τὸν «λυρισμὸ τοῦ ἐμείς» ἀντιπαραθέτει ὁ Ποιητὴς ὅ,τι ὀνομάζει «λυρισμὸ
τοῦ ἐγώ», δηλαδὴ ὅ,τι ἀναβλύζει ἀπὸ μύχια στοιχεῖα τῆς ψυχικῆς ἰδιοσυγκρασίας του
καὶ ἀνταποκρίνεται εἰδικὰ σ' αὐτά, ἐνῶ ἀντιπαραθέτει ἐπίσης καὶ ὅ,τι ὀνομάζει «λυ-

ρισμό τῶν ὄλων», δηλαδή ὅ,τι ἐπιτελεῖ μετουσίωση ποιητικῆ στοχασμῶν καὶ δραμάτων καὶ συναισθημάτων μὲ σημασίαι καὶ ἀπήχηση πανανθρώπινη.

Ἔτσι ὡς ἀποτέλεσμα τοῦ «λυρισμοῦ τῶν ὄλων» εἶναι ἡ ἐξάραση τῆς ἀχραντῆς μεγαλοδυναμίας τοῦ ποιητικοῦ οἴστρου καὶ λόγου, τῆς προφητικῆς διαγνωστικῆς τῶν πράξεων τοῦ ἀνθρώπου καὶ μεταξιοτικῆς τῶν στοιχείων τοῦ κόσμου, ἢ καὶ ἰσότημα καταξιοτικῆς τῶν πιὸ ἀντίθετων ἔστω ἀπὸ αὐτά. Ἴδου τί ἐμφανίζεται νὰ φθέγγεται ὁ μουσολήπτης καὶ σοφὸς ποιητής, ὁ θρυλικὸς Ἑσίοδος, γιὰ νὰ ὑμνηθεῖ ἀπὸ τὸν Παλαμῆ ἢ ποιήση: «Καὶ γνώρισα τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν θεῶν τὰ ἔργα | κί' εἶδα σὰν τώρα καὶ σὰν χτῆς τὸν αὔριο τὸν καιρό».

«Ἢ Λύρα σὰ λαμπρομιλή στὸ φῶς, τὸ μίλημά της
ξυπνάει τὴν πέτρα, καὶ φυσάει τὴν ἡμερὴ ψυχῆ,
κί' ὁ τίγρης κλαίει κί' ὁ λύκος πάει καὶ γονατᾷ μπροστὰ της·
κί' ὅταν ἡ Λύρα στὰ βαθιὰ τῆς νύχτας κελαῖδη,...
τῶν Ἑρυνύων οἱ ὄχεντρος εἶν' ἄνθια φουντωτά·
«κί' ἐνὸς Ὁρφείας ἢ πρωτομάγισσας ἢ ὠδῆ
μὴ σμαραγδόγλαυκη ψυχῆ νὰ σπείρη καὶ στὶς ξέρες»
«Καὶ καρabiῶν καὶ συντριμμῶν ἐγὼ τὸ ἀραξοβόλι·
ξανοίγουν ὅμοια ἀπάνω τους τὴν ὄψη μου γυρτῆ
στὸ χάος οἱ καταποντισμοὶ κ' οἱ ἄνθοι στὸ περιβόλι...»

Τοῦ «λυρισμοῦ τῶν ὄλων» τὴ σφραγίδα ἐκδήλη ἔχει, ὅπως τόσα ἄλλα παλαμικὰ ποιήματα, καὶ τὸ ἕτερο ἀπὸ «Τὰ μεγάλα Ὁράματα», ποίημα πολὺστιχο μὲ τίτλο «Οἱ Ἄλυσίδες», γραμμένο τὸ 1899. Εἶναι ὕμνος τοῦ ἀνθρώπινου σὲ οἰκουμενικὴ ἔκταση ἀγῶνα γιὰ τὴν κατάκτηση τῆς ἐλευθερίας καὶ ὡς κοινωνικοῦ ἀγαθοῦ καὶ ὡς ἀξίας ὑπερβατικῆς

Ἴδου οἱ καταληκτικοὶ στίχοι:

«Σὰν τὰ πάντα, ποὺ σαλεύουνε καὶ ζοῦν,
νόησα καὶ σὲ σᾶς τὴ δύναμη
ποὺ μεταμορφώνει σας καὶ σᾶς ὑψώνει,
άλυσίδες, μοῖρες, τύραννοι!
Κάποιο χέρι ἀρχίζει πιὸ κοντὰ
νὰ σᾶς πάει πρὸς τὸ φτερό καὶ πρὸς τ' ἀηδόνι».

Στὸ «λυρισμὸ τῶν ὄλων» ἀνήκει ἐπίσης ὁ τολμηρότατος γιὰ τὴν ἐποχὴ του χαρκτηρισμὸς τῆς ἐπιστήμης, ὑπὸ τὴν ἀλληγορίαι τῆς «Ἀγέλαστῆς», σὲ κάποιες στροφῆς τοῦ «Δωδεκάλογου τοῦ Γύφτου»:

«Και ἡ μαντεύτρα, ἡ καταλύτρα,
 σὰ μιὰ πλάση εἶταν χλωρή,
 σὰ μιὰ πλάση ἠλιοφεγγόβολη
 στοὺς βυθοὺς τῆς ποῦ φωλιάζαν
 λάβες καὶ σεισμοί».

Ἐκτὸς τῶν σχετικῶν μὲ τὸν «λυρισμὸ τοῦ ἐγώ» παλαμικὰ ποιήματα, ὅπου ὁμοίως δὲν εἶναι ὀλωσδιόλου ξένος καὶ ὁ «λυρισμὸς τῶν ὄλων», ὡς θυμηθοῦμε δύο μόνο μικρὰ ποιήματα, ἐκφραστικὰ τοῦ ὕφους τοῦ ὕψιμου Παλαμικοῦ ἔργου, ἀπὸ τὴν ἐκδομένη τὴν 1935 συλλογὴν «Νύχτες τοῦ Φήμιου».

«Στοῦ Ὀμήρου γύρνα, Φήμιε, τοὺς μακαρίους,
 ἔχετε γειὰ μάγε ἔπνε, ἠλύσια ὄνειρα, νύχτα, Πυθία μου ρίμα,
 μὲ τ' ἄνθη σου ὧ στεφάνωσέ με, ζωὴ Πρωτομαγιά,...
 «Κυριακὴ παιδάκι, τοῦ δασκάλου πάψη, | γλύκα τοῦ σπιτιοῦ,
 ζωούλα στ' ἀκρογιάλι. | Τώρα τὴν προσμένω τὴ μεγάλη |
 Κυριακὴ, γιὰ πάντα, λέω νὰ μ' ἀναπάρει»

Καὶ ὡς θυμηθοῦμε ἀκόμη τὸ παλαιότερο, πασίγνωστο,

«Ρόδου Μοσκοβόλημα» :

«Ἐφέτος ἄγρια μ' ἔδειρεν ἡ βαρχειμωνιά
 ποὺ μ' ἔπιασε χωρὶς φωτιά καὶ μ' ἤρε χωρὶς νιάτα,
 καὶ ὦρα τὴν ὦρα πρόσμενα νὰ σωριαστῶ βαρεῖα
 στὴ χιονισμένη στράτα.
 Μὰ χτὲς καθὼς μὲ θάρρεψε τὸ γέλιο τοῦ Μαρτιοῦ
 καὶ κίνησα νὰ ξαναβρῶ τ' ἀρχαῖα τὰ μονοπάτια,
 στὸ πρῶτο μοσκοβόλημα ἐνὸς ρόδου μακρυνοῦ
 μοῦ δάκρυσαν τὰ μάτια».

Ὁμολογῶ, ἐνοιῶσα τοὺς στίχους αὐτοὺς πολὺ, τὴν ἐποχὴ τῆς ἐξορίας μου, τὴν 1970, στὸν παγερὸ χειμῶνα τοῦ Nancy τῆς Γαλλίας.

Ἐὰς στραφοῦμε ὁμοίως στὸ κεντρικὸ ποίημα τῆς «Ἀσάλευτης ζωῆς», τὸ καὶ ἀριστούργημα τοῦ Παλαμᾶ. Ἐννοῶ τὴν «Φοινικιά». Τοῦ ποιήματος αὐτοῦ, ἄλλωστε, ὅπως εἶπα ἤδη, ἀναλυτικώτατη, ἀλλὰ καὶ συνθετικὴ, ἐρμηνεῖα ἔχω δημοσιεύσει, ὅταν ἤμουν νέος, γραμμένη μὲ ἐνθουσιασμὸ καὶ τὴν πνευματικὴν ὁρμὴν τῆς νεότητος. Καὶ εἶχε ἡ ἐρμηνεῖα μου ἐκείνη θεωρηθεῖ ὡς ἀποκαλυπτικὴ τῆς ποιητικῆς οὐσίας τοῦ

ἔργου, ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν Ποιητῆ, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τοὺς εἰδήμονες τοῦ παλαμικοῦ ἔργου, Κωνσταντῖνο Τσάτσο, Ἀνδρέα Καραντώνη, Γεώργιο Κασιμίπαλη.

Τὸ ἰδιότυπο αὐτὸ ποίημα δὲν εἶχε τὴν εὐρύτατη ἀπήχηση ἄλλων ποιημάτων εἴτε ποιητικῶν συνθέσεων τοῦ Παλαμᾶ, καὶ ἦταν σὰν παρένθεση μᾶλλον στὸ ποιητικὸ ἔργο του. Πίστενα, ὅμως, ὅτι ἀποτελοῦσε κάτι σὰν ἐξομολογητικὴ ἔκφραση καιρίων φάσεων βιοτικῆς αὐτοσυνειδησίας τοῦ ἀκραῖα αἰσθαντικοῦ ἀνθρώπου, τοῦ ἄξιου νὰ ὀνομάζεται Ποιητῆς. Καὶ θέλησα, τὸ λυρικό αὐτὸ ἀπόσταγμα ποιητικῆς βιοθεωρίας, κλεισμένο σὲ τριανταεπνέα στροφές ὀκτάστιχες σπανίας πνευματικῆς πυκνότητας, νὰ προσφερθεῖ στὸν εὐλαβικὸ ἀναγνώστη μὲ τὴ διαύγεια τοῦ ἀναλυτικοῦ λόγου τῆς φιλολογικῆς ἐρμηνείας.

Ἦταν πρόκληση, παρακινητικὴ πρὸς τὴν ἐρμηνευτικὴ αὐτὴ ἐργασία μου, ἡ γνώμη ὀρισμένων κριτικῶν τῆς λογοτεχνίας, ὅτι ἡ κύρια ποιητικὴ συλλογὴ τοῦ Παλαμᾶ, ἡ «Ἀσάλευτη ζωὴ», περιεῖχε καὶ ἄριστο ἴσως, ἀλλὰ σκοτεινὸ ποίημα, τιτλοφορούμενο «Φοινικιά».

Τὸ ἀγάπησα ιδιαίτερα καὶ εἰσδέχθηκα στὴ μνήμη τοὺς τριακόσιους δώδεκα στίχους του. Ἡ μνημονικὴ αὐτὴ κατοχὴ του, ἡ συμβίωση μὲ κάθε στίχο του καὶ ἡ συναίσθηση καὶ ἀπόλαυση τῆς συννεκτικῆς ἀκολουθίας τῶν στίχων του, ἐπὶ ἐβδομάδες ὀλόκληρες, καὶ σὲ οἰαδήποτε ὥρα τῆς ἡμέρας ἢ καὶ τῆς νύχτας, μοῦ ἔδωσε τὴ δυνατότητα, παρὰ τὴν ἀδιάπτωτη συνέχεια τῶν τριάντα ἐννέα στροφῶν, χωρὶς καμιὰ ἔνδειξη ἐξωτερικῆ γιὰ ὅποια διάκριση εἴτε κατὰτάξή τους, νὰ ἀνακαλύψω καὶ νὰ προβάλω ἐννέα ἐνόητες, πρόσφορες νὰ περιλάβουν ὀρισμένες στροφές ἢ κάθε μιὰ τους, ὥστε νὰ ἐμφανισθεῖ ἀνάγλυφη ἢ ἀόρατη πρὶν ἐσώτερη διάρθρωση τοῦ ποιήματος, κατὰ ἐναρμονισμό πρὸς τὰ ἐκφραζόμενα μὲ αὐτὸ βιώματα καὶ νοήματα ἢ καὶ πρὸς τὸ κάλλος τῆς μορφῆς καὶ τοῦ ρυθμοῦ του.

Κατόρθωσα τὴ συγγραφὴ τῆς ἐρμηνευτικῆς αὐτῆς μελέτης, καθὼς εἶχαν προηγηθεῖ ἄλλες ἐξαιρετες μελέτες γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Παλαμᾶ, καὶ ιδιαίτερα ἡ πραγματεία γιὰ τὸν «Δωδεκάλογο τοῦ Γύφτου», ἡ γραμμένη ἀπὸ τὸν ἔξοχο κλασσικὸ φιλόλογο Ἰωάννη Συκουτρῆ, καὶ τὸ ἀπαράμιλλο βιβλίον «Παλαμᾶς» τοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσου, ποιητῆ ἀρχικὰ μὲ παλαμικὸ ὕφος καὶ φιλοσοφημένου ὕστερα κριτικοῦ, ἢ ἀκόμη καὶ οἱ σχετικὲς μὲ τὸ παλαμικὸ ἔργο δημοσιεύσεις τοῦ ἀναμφίβολα ταλαντούχου κριτικοῦ Ἀνδρέα Καραντώνη.

Ὅταν ἔγραφα τὴ μελέτη γιὰ τὴ «Φοινικιά» εἶχα τὴ συναίσθηση, ὅτι συνεχίζω κάπως τὶς προηγούμενες αὐτὲς ἐργασίες, ἀλλὰ καὶ ὅτι πληρώνω κάποιον κενὸ στήν ἐρμηνεία τοῦ πολυδιάστατου ἔργου τοῦ Παλαμᾶ, ἢ καὶ ὅτι ἐτοιμάζω εὐλαβικὴ προσφορὰ στὸν σεβασμῖο Ποιητῆ καὶ πνευματικὸ ταγὸ τοῦ Ἔθνους.

Ὁ ἀποφινὸς ἐορτασμὸς προσφέρεται, πιστεύω, γιὰ τὴν ἀνάγνωση κάποιων σε-

λίδων τῆς ἐρμηνευτικῆς αὐτῆς μελέτης μου, γιὰ τὸ ἀριστούργημα τοῦ δίκαια τιμώμενου Ποιητῆ. Ἀξίζει νὰ τιμοῦμε τοὺς ποιητὲς μὲ ἀναφορὰ στὶς κορυφαῖες στιγμὲς τῆς δημιουργίας τους.

Η «ΦΟΙΝΙΚΙΑ» ΤΟΥ ΠΑΛΑΜΑ¹

Ὁ Παλαμᾶς, τὸ καλοκαίρι τοῦ 1900, ἔγραψε μὲ ραγδαία ἔμπνευση, ἓνα ἰδιόμορφο ποίημα, μὲ τίτλο «Φοινικιά». Ὁ ποιητὴς δὲν παρουσιάζεται αὐτοπρόσωπα ὡς ὑποκείμενο τοῦ ποιητικοῦ λόγου· χρησιμοποιεῖ ἓνα ποιητικὸ σκηνοθέτημα, ποὺ γεννήθηκε ἀπὸ ἀγαθὴ συντυχία στὴν πραγματικὴ ζωὴ του. Ἐνα θελκτικὸ θέαμα σὲ περιπατο καθημερινὸ ἔφερε ἀνασκίρτημα τῆς λυρικῆς εὐαισθησίας του καὶ ἀνάβρυσμα τοῦ λυρικοῦ λόγου του. Ἴδου πῶς ὁ ἴδιος ὁ ποιητὴς προλογίζει τὸ βαθύπνευστο ποίημά του:

«Μέσα σ' ἓνα περιβόλι, γύρω στὸν ἴσκιο μιᾶς φοινικιάς, κάποια γαλανὰ λουλουδάκια, ἐδῶ κατάβαθα, καὶ κεῖ πειὸ ἀνοιχτά, μιλούσανε. Πέρασ' ἓνας ποιητὴς (ποὺ πέθανε τώρα), καὶ ρύθμισε τὸ μίλημά τους ἔτσι».

Μὲ τὴν ὀλιγόλογη αὐτὴ εἰσήγηση, τὸ ποίημα ἐμφανίζεται σὰν αὐτοέκφραση τῆς αἰσθαντικότητας κάποιων λουλουδιῶν, ὅπως ρυθμίστηκε ὁμως ἀπὸ διαβατικὸ ποιητῆ. Ἀλλά, κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῶν γεγονότων καὶ τῶν πεπωμένων τῆς ἀνθινῆς ζωῆς, ὑπάρχει ὁ κυματισμὸς τοῦ ψυχικοῦ βίου καὶ τῆς ὑπαρξιακῆς μοίρας του αἰσθαντικοῦ ἀνθρώπου, τοῦ ἐνσαρκωμένου κατ' ἐξοχὴν στὸν ποιητῆ.

Καὶ ἰδου οἱ ἐννέα ἐνότητες, ὅσες ἀνακάλυψε γιὰ τὴν κατάταξη τῶν τριάντα ἐννέα στροφῶν τοῦ ποιήματος, ὡς ἀντίστοιχες μὲ τὶς φάσεις τῆς ποιητικῆς αὐτοβιογραφίας, τῆς πρόσφορα ταγμένης γιὰ τὴ λυρικὴ ἔκφραση τῆς ποιητικῆς βιοθεωρίας:

- I. Ἡ πρώτη πνευματικὴ στάση, ἀντίκρου στὴ ζωὴ καὶ στὴ Φύση (1-6).
- II. Ἡθικὴ αὐτοσυνείδηση: ἐκλογὴ τρόπου ζωῆς (7-13).
- III. Ἐρωτικὸς οἶστρος: αἰσθητικοὶ ἀναβαθμοὶ τοῦ ἀντικειμένου του (14-22).
- IV. Ἐπίγνωση τοῦ ἀνεξιχνίαστου καὶ τοῦ ἀπόκρυφου στὴ ζωὴ καὶ στὴ Φύση (23-24).
- V. Ἐφιαλτικὴ βίωση τῆς κακίας, τῆς ἀρρώστιας καὶ τῆς ἀσκήμιας (25-29).
- VI. Συναίσθηση τῆς ἀξιολογικῆς ἀντινομίας στὸν κόσμον καὶ τοῦ ἀξιολογικοῦ διχασμοῦ τῆς ψυχῆς-δέηση γιὰ τὴν ἐμπέδωση τοῦ ὥραίου καὶ τοῦ ἀγαθοῦ (30-32).
- VII. Ὑμνητικὴ στροφή πρὸς τὰ γήινα ταπεινὰ πλάσματα, ποὺ ὁ ἄχραντος μόχθος τους συντηρεῖ τὸ ἐξαίσιον θαῦμα τῆς ζωῆς (33-36).

1. Ἡ μελέτη αὐτή, πρωτοδημοσιευμένη στὸ Περιοδικὸ «Νέα Γράμματα» (1937), βρέθηκεται ἤδη ἀναδημοσιευμένη στὸ βιβλίό μου «Φιλολογικά» (1964, ἔκδοση β' 1981).

VIII. Συνοπτική ερμηνεία τοῦ κόσμου καὶ τῆς ζωῆς — ὕστατη ἔκκληση γιὰ τὴν ὑπέροτατη ἀλήθεια (37).

IX. Τελευταῖοι λογισμοὶ (38-39).

(Ἀπὸ τὴν πρώτη ἐνότητα)

Τὸν ἐπιγραμματικὸ στίχο γιὰ τὴ μεταξίωση τῆς δοκιμασίας τοῦ ἀνθρώπου σὲ δημιουργία εὐδαιμονική, ἀλλὰ καὶ ὀλόκληρη τὴν προηγούμενη στροφή, ἀνυμνητικὴ τῆς ἁρμονίας καὶ τοῦ ρυθμοῦ στὴ λυτρωτικὴ λειτουργία τους γιὰ τὸν ἄνθρωπο, τὴν καταλυτικὴ τῆς ἀρνητικῆς ἀξίας τοῦ πόνου καὶ τοῦ τρόμου, ἀκόμη καὶ ἀντίκρου στὸ θάνατο, ἀκολουθεῖ μιὰ ἐξαίσιος ὑμνητικὴ στροφή, ἀπαράμιλλη στὸν λυρικό της κραδασμό, στὸ μουσικὸ της ὄφος καὶ στὸν εἰκονικὸ της πλοῦτο:

Τὰ σταχτερά, τὰ διάφανα, τὰ χίλια μύρια,
Πράσινα, τ' ἀναβρούσματα· καὶ τὰ μαμούδια
Καὶ τὰ δετὰ τῆς γῆς· τ' ἀνέρα τρεχαντήρια,
Τὰ σκουληκάκια, οἱ μέλισσες, τὰ πεταλούδια,
Λουλούδια, ὧ δισκοπότηρα καὶ θυμιατήρια !
Χαῖδια τῆς γλῶσσης, παντοῦ φιλιὰ, τοῦ μούσκλου χρούδια,
Τοῦ κάτω κόσμου ἄχος, αἰθέρια μαντολίνα·
Στὰ φύλλα μιὰ λαχτάρα, λίγωμα στὰ κρίνα!

Εἶναι πανθεϊστικὸς ὕμνος πρὸς τὴ Φύση ἢ παμφυσικὸς ὕμνος, καὶ μὲ προεκτάσεις μεταφυσικῆς, πρὸς τὴν Ἰδέα τῆς ἁρμονίας καὶ τοῦ ρυθμοῦ;

Ἡ Φύση προβάλλει σκιρτημένη καὶ δονημένη σὲ μέθη ἐορτῆς καὶ λατρείας. Μὲ γοργότατη σωρευτικὴ ἐκφραστικὴ, πότε ἀντιθετικὴ («Τὰ σταχτερά, τὰ διάφανα» «Καὶ τὰ δετὰ τῆς γῆς· τ' ἀνέρα τρεχαντήρια»), πότε παρατακτικὴ («τὰ χίλια μύρια πράσινα, τ' ἀναβρούσματα, καὶ τὰ μαμούδια» «Τὰ σκουληκάκια, οἱ μέλισσες, τὰ πεταλούδια, λουλούδια»), ἔχουν συνταχθεῖ πάναγνα, εὐγενικὰ πλάσματα καὶ χάσματα, ποὺ δοξάζουν τὴ Φύση, καὶ ἔχουν ἀποτελέσει ἓνα ὄραιότατο ἔμφυχο ψηφιδωτό, λατρευτικὸ τῆς ἁρμονίας καὶ τοῦ ρυθμοῦ. Πιὸ ἐκφραστικά, στοὺς τρεῖς τελευταίους στίχους, μιὰ ἠδονπάθεια ἐορταστικὴ φαίνεται νὰ διαπνέει τὴν Πλάση καὶ μιὰ ἔνωση μυστικὴ τῶν πάντων, σὰν νὰ βρίσκονται ἀδελφωμένα, μὲ τὴν ἐμπνοή μιᾶς ὑπερβατικῆς ἁρμονίας, στὸν ἴδιο «ιερὸ ρυθμό», οἱ μισόσβυστοι ἤχοι ἀπὸ τὸν κάτω κόσμο καὶ οἱ ἄβρῆς μελωδίες ἀπὸ τοὺς αἰθέρες, οἱ σὰν αἰσθαντικῆς ἀπαλῆς ἐπιφάνειες τῆς γλῶσσης καὶ τοῦ μούσκλου, οἱ σὰν ἐπιθυμικῆς βαθιῆς ἀναρρογῆσεις τῶν φύλλων καὶ τῶν κρίνων.

(Ἀπὸ τῆ δεύτερη ἐνότητα)

Στὴν πρώτη ἐνότητα, ὁ ποιητικὸς λόγος εἶχε κύριο θέμα τὴ Φύση, ὅπως δεσπόζει ἐπάνω στὴ ζωὴ τοῦ αἰσθαντικοῦ ἀνθρώπου, καὶ τὴ συνειδητοποίηση τῶν πεπερωμένων καὶ τῶν ἀξιῶν τῆς ζωῆς αὐτῆς σὲ προσδιοριστικὴ τους συνάρτηση μὲ τὴ Φύση. Ἀπὸ τὴν ἑβδομῃ στροφῇ, ἐναρκτήρια τῆς δεύτερης ἐνότητας (στροφές 7-13), ὁ ποιητικὸς λόγος ἐκφράζει καὶ πραγματώνει μιὰ ψυχικὴ ἐξόρμηση ριζικὴ, γιὰ ἐλεύθερη ἐπιλογή τῶν πληρώσεων τῆς ζωῆς: ὄχι πιά μόνο συνειδητοποίηση τραγικὴ τῆς ἀπὸ τὴ Φύση προδιαγραμμένης μοίρας, καὶ προσήλωση μὲ θρησκευτικὸ δέος στὴ Φύση καὶ στὸ δυναμικὸ μεγαλεῖο της, ἢ καὶ ὑπερνίκηση πνευματικὰ τῆς ἀρνητικῆς ἀξίας τοῦ πόνου καὶ τοῦ μόχθου, καὶ τοῦ προθανάτιου ἀκόμη τρόμου, καὶ ὅποιας ἄλλης δοκιμασίας· τώρα, ἐπεύθυνη ἀναζήτησις γιὰ τὴν πιά ἀξία τέλεση τῆς ζωῆς, ὡς ἀθλημα καὶ δώρημα τῆς ἐλευθερίας, ὡς ἐπίγνωση τῆς εὐθύνης καὶ ὡς βίωση τῆς μέριμνας γιὰ τὴν πιά ἀξία πλήρωση τῆς κάθε στιγμῆς τῆς ζωῆς· εἶναι ἡ ὥρα τῆς ἠθικῆς περισυλλογῆς, ἡρεμῆ διαπάλη μὲ τὶς χάρες καὶ τὶς χαρὲς τῆς ζωῆς, μὲ τὴ σαγήνη τῆς ὁμορφιάς καὶ τῆς ἡδονῆς· ἀναγνώριση, ἀπαλὰ καὶ στερεά, τῆς αὐτόρκειας τοῦ ἐσωτερικευμένου βίου, μὲ τὸ μόχιο ἄρωμα τῆς εὐαισθησίας καὶ τοῦ λογισμοῦ, δίχως αἰσθητικὴ λάμψη ἐξωτερικὴ, μόνο μὲ κάτι ἀπὸ τὴν ἀνταύγεια τοῦ κοσμικοῦ ἀπείρου.

Τὸ ὑποκείμενο τοῦ ποιητικοῦ λόγου μὲ τὴ θέση τοῦ ἠθικοῦ προβλήματος συνειδητοποιεῖ καὶ τὴν ὑπαρξιακὴ του ἰδιοτυπία: τὴν ἀκέραιη πνευματικότητα, πὸν καίρια τὸ ξεχωρίζει ἀπὸ τὰ ἄλλα ἔμφυχα πλάσματα, μὲ τὴν ἰδιαίτερη ἀξιολογικὴ του αἰσθαντικότητα, ξένη πρὸς τὴν ἐμπειρικότητα καὶ τὴν καθημερινότητα θελγῆτων καὶ πόθων καὶ χαρισμάτων. Ἐπιτελεῖται ὅμως ἡ συνειδητοποίηση τῆς ὑπαρξιακῆς αὐτῆς ἰδιοτυπίας, καὶ ἀποφασίζεται ἡ λιτὰ πνευματικὴ πλήρωση τῆς ζωῆς, μὲ τὴ συγκινημένη σύλληψη πρῶτα μιᾶς διαφορετικῆς ὑπαρξιακῆς μορφῆς πλάσμάτων συγκειμένων:

Ἄρθια, ὅσα ξέρετε, δὲν ξέρον τὰ τουρόνια,
 Ὀρραίων ἐρώτων εἶστ' ἐσεῖς τὰ διαλεμένα,
 Σαλέματα, φιλιὰ, ταιριάσματα στὰ κλώνια,
 Μιᾶς πλάσης εἶναι ἀγῆ τοῦ καθενὸς ἡ γέννα.
 Τῆς ἡδονῆς καὶ τῆς χαρᾶς τὰ παναιώνια
 Τὰ ξέρετε, ὦ λιγόζωα ἐσεῖς καὶ ὦ δακρυσμένα !

Ἡ εὐδαιμονία τοῦ ἔρωτα, σύμφυτη μὲ τὴ μέθη τῆς ἡδονῆς, βλαστημένη ἔτσι ἀπὸ τὴ ρίζα τῆς Ζωῆς, δὲν χρειάζεται καὶ δὲν προϋποθέτει ἄμεσα τὸν πόνο τῆς ἱστορικῆς ζωῆς, τὴ συναίρεση προγενέστερης δημιουργίας, τὴν ἡρωικὴ, ἐπίμοχθη, καὶ

μεστή από αυταπάτηση, ανάβαση προς τους ουρανούς της ἀρετῆς ἢ καὶ τῆς ἀγιότηας· κατορθώνει μὲ κάτι σὰν μεταφυσικό ἄλμα τῆ βίωση τοῦ ἀπολύτου. Ἔτσι, καὶ δόθηκε στὰ «λιγόζωα» καὶ «δακρυσμένα» ἡ θανμαστή χάρι νὰ γνωρίζουν ἐσώφυχα τὴν παρουσία τῆς αἰωνιότητος, καὶ ἄρα νὰ ἔχουν ἀκέραιη πλήρωση τῆς ζωῆς· ὥστε νὰ ἐξισώνεται, εὐλογα, ἡ γέννηση τοῦ καθενὸς ἀπὸ αὐτὰ μὲ τὴν ἀγῆ μιᾶς ἀκέραιης πλάσης.

Ἔστερ' ἀπὸ τὴν ἔκφραση τοῦ προνομιακοῦ αὐτοῦ ὑπαρξιακοῦ τρόπου καὶ τὴν ἔξαρση τῆς ἰσολύτης ἀξίας του, συνειδητοποιεῖται καὶ ἀντιπροβάλλεται σ' αὐτὸν ἓνας ἄλλος ὑπαρξιακὸς τρόπος στὴ λιτὴ μεγαλοσύνη του: «Ἐμεῖς — ὃ τὰ χρυσὰ τῆς ρίζας σου πλεμάτια! — Μοιάσαμε τὰ στοχαστικά καὶ τ' ἄνλα μάτια»). Μὲ ἀνάγλυφο τρόπο συντελεῖται ἡ ἀντιδιαστολὴ τοῦ ἄλλου αὐτοῦ ὑπαρξιακοῦ τρόπου. Τὸ ὑποκείμενο τοῦ ποιητικοῦ λόγου ἐξομοιώνεται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του («Μοιάσαμε») πρὸς καθαρὸ ὑποκείμενο στοχασμοῦ καὶ θεᾶς πνευματικῆς («τὰ στοχαστικά καὶ τ' ἄνλα μάτια»)· ὁ ὑπαρξιακὸς τρόπος του ἐρμηνεύεται σὰν ἀποτελεσμένος ἀπλῶς ἀπὸ στοχασμοὺς καὶ ὀρατισμοὺς. Στὴν ὄγδοη στροφῆ παρελαίνει ἐμπρὸς στὴν ψυχὴ τοῦ ποιητῆ πλήθος ἀπαράμιλλο ἀπὸ θελκτικὲς ὁμορφιᾶς τῆς Πλάσης, ἐμφυχωμένες καὶ ἀπὸ τοὺς αἰσθητικὸς ὀρατισμοὺς του, σὰν νὰ τὸν χειραγωγεῖ ἓνας ἄγγελος σὲ κάποιον κλειστὸ παράδεισο τῆς ποιητικῆς. Παραμένει ὅμως ἀσαγήρευτος ὁ ποιητής, καὶ φράσσει τελικὰ τὴν ψυχὴ του ἀντίκρου στὸ ἀπαράμιλλο αὐτὸ πλήθος ἀπὸ θελκτικὲς ὁμορφιᾶς, γιὰ νὰ διαδηλώσει μὲ τὸν πιὸ ἐκφραστικὸ τρόπο τὴν πίστη πρὸς τὴν ἀσύγκριτη ἀξία τοῦ θεωρητικοῦ βίου, τὴν ἀδήριτα ὑπερεκτικὴ τῶν ἄλλων:

Ἄς εἶστε ἐσεῖς, ἄπλεροι ἀνθοί, μεστὰ ἀνθογλάδια,
 Ἄπὸ τὰ χρυσολούλουδα ὡς τὰ χαμομήλια,
 Σὰν ἀναμμένα κάρβουνα καὶ σὰν πετράδια
 Σὰν τὰ παρθένα μάγουλα καὶ σὰν τὰ χεῖλια,
 Σὰν χέρια ἄς γλυκανοίγεστε, γιομάτα ἢ ἄδεια,
 Χαράματα κι' ἄς εἶστε ἀγῆς, βραδουῦ καντήλια,
 Τῆς νεράϊδας δροσιᾶς ἄς εἶστε τὰ παλάτια·
 Τὰ μάτια εἴμαστ' ἐμεῖς, εἴμαστ' ἐμεῖς τὰ μάτια.

Στοὺς ἑπτὰ πρώτους στίχους, εἰκόνες μὲ χρωματικὸ πλοῦτο σπάνιο· στὸν ὄγδοο στίχο λιτὴ ἄχρωμη ἔκφραση, μὲ ἰδιαίτερη ὁμως ἀδρότητα, ὥστε καὶ νὰ ἰσορροπεῖ ὁ στίχος αὐτὸς ὅλους τοὺς ἄλλους. Ἀντίθεση καὶ ἰσορροπία χρωματικοῦ πλοῦτου καὶ λιτῆς ἀδρότητας, πὸ μὲ ποιητικὴ ἐνάργεια παριστάνει τὴν ἀξιολογικὴ ἀντιπαράταξη καὶ τὴ διαλεκτικὴ ἰσορροπία τοῦ ἐγὼ καὶ τοῦ κόσμου στὴ συνείδηση τοῦ πνευματικοῦ

ἀνθρώπου· κάτι πὸν συντελεῖται μὲ τὴν ἀντεπίγνωσή της, γνωσιοθεωρητικά τουλάχιστον, σὰν θεμελίου τοῦ κόσμου. Καὶ προετοιμάζει ὁμως ἡ νοηματικὴ ἀρμολογία τῆς στροφῆς, στὴν πρόβασή της ὡς καὶ τὸν ἑβδομο στίχο, γιὰ τὴν ἔνδοξη προβολὴ τῆς αὐτάρκειας τοῦ ὑπαρξιακοῦ τρόπου, τοῦ ἐκφρασμένου στὸν ὄγδοο στίχο. Οἱ θελκτικὲς ὠραιότητες, πὸν ντυμένες στὴν πορφύρα τους ἢ περιβλημένες ἀπὸ τὴ χάρι τους, θωπεύονται ἀπὸ τὴ λυρική φαντασία καὶ ἀνυμνοῦνται μὲ κατάνυξη σχεδόν, παραλάουον ταγμένες σὲ μιὰ προδιαγραμμένη λειτουργία: νὰ κοσμήσουν ἔκπαγλα τὸν ἠθικὸ θρίαμβο τοῦ θεωρητικοῦ βίου, σὰν ἠττημένες τῆς ἠθικῆς ἀξιολογίας, προσδεμένες τώρα στὴ σεμνὴ θριαμβικὴ πομπή. Τὸ λεξίδιο «ἄς», καθὼς ἐπίμονα ἐπαναλαμβάνεται, ἐκφράζει ἤδη τὴν ὑπέροβασή τους ἀξιολογικά, τὴν μετατροπὴ τους σὲ ὑποαξίες ἀπὸ τὴν ὑπέροτατη ἀξία τοῦ θεωρητικοῦ βίου.

(Ἀπὸ τὴν τέταρτη ἐνότητα)

Τὸ αἰσθαντικὸ ὑποκείμενο, στὴν προηγούμενη ἐνότητα, εἶχε λησμονήσει τὸν ἑαυτό του, καθὼς ζοῦσε παραδομένο στὸ ἐρωτικὸ του ὄραμα. Τώρα, καὶ ἀφοῦ ἡ συναισθηματικὴ διάχυση πρὸς τὸ ἐρωτικὸ ἴνδαλμα εἶχε κορυφωθεῖ σὲ ἀτμόσφαιρα λατρευτικὴ, ἀλλὰ καὶ παρεμβλήθηκε ὀξὺ μήνυμα ἀλλαγῆς στὴν ψυχικὴ ἀτμόσφαιρα: «Σφάζει τὰ λυγερὰ λουλουῖδια καὶ τὰ φύλλα | Ἀπὸ καινούργιους οὐρανοὺς ἀνατριχίλα», διαλύεται πιά ἡ ἐκστατικὴ ζωὴ τῶν αἰσθητικομεταφυσικῶν ὀραματισμῶν, καὶ τὸ αἰσθαντικὸ ὑποκείμενο ἐπιστρέφει στὸν ἑαυτό του· συνειδητοποιεῖ τὸ πρόβλημα τῆς προσωπικῆς του μοίρας.

Ἡ μετάβαση πρὸς τὴ νέα φάση τοῦ ποιητικοῦ βίου, καὶ στὴ νέα ἐνότητα (στροφές 23-24) τοῦ ποιήματος, συντελεῖται μὲ τρόπο ἐκδηλο καὶ στὸ ρυθμὸ τοῦ ποιητικοῦ λόγου, τὸν σπασμένο ἤδη ἀπὸ τὸν πρῶτο στίχο, καὶ στὸ ὄφρος, τὸ ἐξομολογητικὸ σχεδὸν καὶ παραπονετικὸ:

Κ' ἐμεῖς; ἦρθε ὡς ἐμᾶς τὸ μακρονὸ πουλάκι,
 Τ' ἀγεράκι μᾶς ἄγγιξε μὲ τὰ φτερά του,
 Καὶ κοντοστάθηκε τὸ βιαστικὸ τὸ ρυάκι,
 Καὶ τὸ παιδὶ μᾶς ἔρριξε τ' ἀνάβλεμμά του,
 Καὶ τὸ περήφανο μᾶς ἔγνεψε ζαμπάκι,
 Καὶ τὸ φεγγάρι ἦρθε γιὰ μᾶς ὡς ἐδῶ κάτω.
 Κι' εἶδε καθεὶς τ' ἀπόξω μας, κανεὶς τὰ βάθη·
 Ὁ κόσμος γλίστρησεν ἀπάνω μας κ' ἐχάθη.

Μνημονεύονται ἀπλὰ καὶ λιτά, τρυφερὲς σκηνές, μὲ κάποιες ἀγνές, ἀπλές, εὐγενεῖς ὑπάρξεις νὰ ἐκδηλώνουν συμπάθεια καὶ στοργικὴ ἐπίβλεψη πρὸς τὸ αἰσθαντικὸ πλάσμα, πὸν βρέθηκε μεταξύ τους. Μιὰ παραπιστικὴ ψυχὴ σὰν νὰ πέρασε καὶ φύσηξε

πνοή στα μακρινά και στα γύρω στοιχεία («τὸ μακρινὸ πουλάκι», «τ' ἀγεράκι», «τὸ βιαστικὸ τὸ ρυάκι», «τὸ περήφανο ζαμπάκι», «τὸ φεγγάρι»), ὥστε μὲ σκίρτημα καὶ αὐτὰ μιᾶς ἄχραντης φιλίας, ὅπως τὸ κατ' ἐξοχὴν ἀγνὸ ἔμφυχο πλάσμα («τὸ παιδί»), νὰ παρασταθοῦν τὸ αἰσθαντικὸ ὑποκείμενο μὲ τὴν προᾶντικὴ παρουσία τους. Καταληκτικὰ ὅμως ἐκφράζεται ἡ μοναξιά τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς τοῦ ποιητῆ καὶ ἡ ἀδυναμία νὰ ἀποκαλυφθεῖ στοὺς ἄλλους ἢ οὐσία της.

Τὸ ἀπογοητευτικὸ συμπέρασμα τῆς προηγούμενης στροφῆς προβάλλει ἔντονα τὸ ἀπρόσιτο καὶ μυστηριακὸ τῆς οὐσίας τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ὄντολογικὴ αὐτὴ κατηγορία ριζώνει βαθιὰ στὴν ψυχὴ τοῦ ποιητῆ καὶ βλασταίνει γόνιμα ἐμφυχωμένη ἀπὸ ἓνα ὀραματικὸ δυναμισμό λυρικώτατο ἀπλώνεται καὶ περιβάλλει τὴν ἀπέραντη Φύση. Ἔτσι, καὶ γεννιέται ἡ ὠραιότερη ἴσως στροφή τοῦ ποιήματος:

Πορτοκαλλάνθια, τί σᾶς ρώτησαν τ' ἀηδόνια;
 Ὁ τζιτζικας τί θέλει ἀπὸ τὰ μεσημέρια;
 Κι' ὅσα βογγοῦνε σὰν ἀπὸ τὰ καταχθόνια,
 Κι' ὅσα ἀνεβαίνουνε τραγοῦδια πρὸς τ' ἀστέρια,
 Τοῦ σαρακιῶ ἢ φωνή, τ' ἀνήσυχα τριζόνια,
 Τ' ἀρώματα, οἱ πνοές, τὰ ἔρμα καὶ τὰ ταίρια,
 Ὅσα πετοῦνε, σέρονται, λιγιένται, σκύβουν,
 Κάτι γνωρίζουνε γιὰ σέ καὶ μᾶς τὸ κρύβουν.

Οἱ δύο ἀπορητικοὶ στοχασμοὶ τῶν πρώτων δύο στίχων («Πορτοκαλλάνθια, τί σᾶς ρώτησαν τ' ἀηδόνια; | Ὁ Τζιτζικας τί θέλει ἀπὸ τὰ μεσημέρια;») μεταφέρουν στὸν ποιητικὸ λόγο κάποιο ἐξαιρεσιθὲ ἐλέγητρο ἀπὸ τὴν ἐαρινὴ καὶ τὴ θερινὴ Φύση· εἶναι προορισμένοι ἀπὸ τὴ λογικὴ τους σύσταση νὰ μὴ βροῖσκουν ἀπάντηση· ἐνσαρκιώνουν ὅμως τὴν ὄντολογικὴ ἔννοια τοῦ ἀνεξιχνίαστου, ἐφαρμοσμένη στὴ Φύση.

Ἀπὸ τὸν τρίτο μέχρι τὸν ἕβδομο στίχο τῆς στροφῆς, εἴτε μὲ γενικές, ἀλλὰ παραστατικές, ἔννοιες γιὰ κάποια στοιχεῖα ποὺ ἐνπάρχουν στὴ Φύση, πότε ἀντιθετικές («ὅσα βογγοῦνε σὰν ἀπὸ τὰ καταχθόνια, κι' ὅσα ἀνεβαίνουνε τραγοῦδια πρὸς τ' ἀστέρια», «τὰ ἔρμα καὶ τὰ ταίρια»), πότε συμπααρατακτικές («ὅσα πε τοῦνε, σέρονται, λιγιένται, σκύβουν»), εἴτε μὲ συγκεκριμένες σχεδὸν ἔννοιες, ποὺ δεσμεύουν ὅ,τι ἀσύλληπτο ἢ ἀνεπαίσθητο ὑπάρχει στὴ Φύση («τοῦ σαρακιῶ ἢ φωνή, τ' ἀνήσυχα τριζόνια, τ' ἀρώματα, οἱ πνοές»), ἔχει συντεθεῖ ἀπὸ τὸν ποιητῆ ἓνα θαυμάσιο φωτερό ἀραβούργημα, ὅπου σὰν νὰ ἔχει μεταφερθεῖ αὐτούσια ἡ Φύση μὲ ὅλη τὴν κίνηση καὶ τὴν ἐμπνοή της. Καὶ στὴ μυριόπνοη αὐτὴ Φύση, τὴν προβλημένη στὸν ποιητικὸ λόγο μὲ τόση ἐνάργεια καὶ χάρι, καταλογίζεται ρητά, ὅτι κρατᾶει ἀπόκρυφα ὅσα γνωρίζει.

Ἡ κατηγορία τοῦ ἀνεξιχνίαστου εἶναι ἀξιολογικὰ οὐδέτερη, ἐνδιάμεση ἄρα καὶ

μεταβατική από τὸ ἀγαθὸ στὸ κακὸ, ἀπὸ τὸ ὠραῖο στὸ ἄσχημο. Ἔτσι, καὶ ἀποτελοῦν οἱ δύο στροφές αὐτές, οἱ ἀνταρρασμένες ἀπὸ τὴ γοητεία τοῦ μυστηρίου, ψυχικὴ γέφυρα μὲ πορφυρῆ ἐπένδυση γιὰ τὴ συγκλονιστικὴ διαπεραίωση ἀπὸ τὴν τρίτη ἐνότητα καὶ τὴν εὐδαιμονία τῆς ὁμορφιάς στὴν πέμπτη ἐνότητα καὶ τὴν κακοδαιμονία τῆς ἀσκήμιας.

(Ἐκ τῆς ἑβδομῆς ἐνότητας)

Στὴν ἐναρκτήρια τῆς ἑβδομῆς ἐνότητας, χορευτικοῦ ρυθμοῦ στροφή, τὴν αἰσθητικὴ εὐμοιρία καὶ ἠθικὴ εὐμάρεια διαδέχεται συναισθηματικὴ μεταστροφή πρὸς τὶς γήινες προϋποθέσεις τῆς ζωῆς :

«Κι ἐμεῖς γυρτὰ στὴ γῆ, δαρμένα ἀπὸ μιὰ λύπη,
Ἐκούσαμε τῆς γῆς τὸ μέγα καρδιοχτύπι».

Μόλις ἡ συνείδηση τοῦ ποιητῆ σὰν νὰ ἀκροάσθηκε τὸ δημιουργικὸ σφυγμὸ τῶν γήινων μικροζωϊκῶν ὀργανισμῶν, συναρπάσθηκε στὴ λυρικὴ εὐαισθησία τῆς ἀπὸ τὸ σὰν ἀκουστικὸ αὐτὸ βίωμά της, καὶ δονήθηκε μουσικὰ μὲ τὸν νοηματικὸ τόνο του. Καὶ ἀκολουθεῖ γὰρ σὰν μουσικὴ ἐπανάληψη καὶ ἀνάλυσή του, καὶ ἀπλώνεται σὲ μιὰ ὁλόκληρη στροφή:

Ἐκούσαμε τῆς γῆς τὸ μέγα καρδιοχτύπι.
Νέο τραγούδι ἀφάνταστο, πὸν δὲν εἰπώθη,
Ἦχος, πὸν τίποτ' ἀπὸ μέσα του δὲν λείπει·
Μέσα του ρυάζεται ἄγγελος, πὸν κερωνώθη,
Κι' ὄλοι γλυκανασαίνουνε τ' ἀπρίλη οἱ κῆποι·
Κρυφοὶ ἀναπάντεχοι μέσα του κλαῖνε πόθοι...
Καὶ τρίζει μιὰ φωτιά πὸν κόσμους θὰ χαλάει
Κάτι, πὸν μένει ἀξήγητο καὶ σὲ περνάει!

Ἡ δράση τῶν μικροζωϊκῶν ὀργανισμῶν τῆς γῆς, πὸν ἀκροάσθηκε ὁ ποιητής, («Ἐκούσαμε τῆς γῆς τὸ μέγα καρδιοχτύπι»), χαρακτηρίζεται διαδοχικά: πρῶτα, σὰν καινούργιο τραγούδι, ἀνείπωτο καὶ ἀφάνταστο, πὸν ἔχει μέσα του ὅλες τὶς ἀξίες τῆς ζωῆς καὶ τοῦ κόσμου· ἔπειτα, σὰν κάτι πὸν μέσα του ἔχει τὸ μεταθιτικὸ βῆρος τῆς κρυφῆς καὶ οἰμωγῆς κερωνωμένου ἀγγέλου, καὶ μαζὶ τὴ λυρικοεπιστημονικὰ προεικασμένη γλυκειὰ διαπνοὴ τῶν φύλλων καὶ τῶν λουλουδιῶν στοὺς κήπους τοῦ Ἀπρίλη, ἀπότοκη τοῦ βιοπλαστικοῦ ἔργου τῶν μικροζωϊκῶν ὀργανισμῶν στὸ γόνιμο χῶμα τῆς γῆς· ἔπειτα, σὰν κάτι πὸν μέσα του ἠχοῦν λυγμικὰ πόθοι ἀπροσδόκητοι, γεν-

νημένοι από τήν ἴδια ριζική βιοπλαστική ὄρμη, καί σιγοκαίει μιὰ φωτιά μεγαλοδύναμη, ἄλλη ὄψη τῆς βιοπλαστικῆς ὄρμης, ἱκανή καί νά συντρίψει τοὺς κόσμους, καί ἀκόμη, κάτι σὰν μυστήριο ἔμμοιο, διαπεραστικό τῆς εὐαισθησίας τοῦ ἀνθρώπου.

Ἡ συναισθηματικὴ αὐτὴ καὶ στοχαστικὴ ἐγκαταβύθιση τῆς ψυχῆς στὸν βιολογικὸ μυστικὸ οἶστρο τῶν μικροζωϊκῶν ὀργανισμῶν, σὰ νὰ ἔχει ἀναβαπτίσει τὸν ποιητὴ σὲ νάμα ἠθικοῦ ἐνθουσιασμοῦ. Καί σὰν ἀπὸ κρονονοὺς αἰσιοδοξίας μέσα του ἀναβλύζει τὸ ἠθικομεταφυσικὸ αἶτημα γιὰ τὴν ἑναρμόνια προβολή ἢ καὶ σύζευξη τῶν δύο ἀντίρροπων ἀξιών, πὸν σελάγισαν ὡς τώρα τὸν οὐρανὸ τῆς εὐαισθησίας του· καὶ ἀπευθύνεται πρὸς τὴ Φοινικιά, σὲ ρυθμὸ ἐροταστικὰ χορευτικό, τὸ συνθετικὸ αὐτὸ αἶτημα:

*Πές μας τὴ φωτερὴ τοῦ ἀέριου ἱστορία,
Τοῦ μαύρου θὰ σοῦ ποῦμ' ἐμεῖς τὸ συναξάρι,
Κι' ἔλα νὰ τὰ ταιριάσουμε τὰ δυὸ στοιχεῖα,
Τὴ δύναμή σου, ἐσύ, μὲ τὴ δική μας χάρη.*

Στοὺς πρώτους δυὸ στίχους ἀντιπαραβάλλονται: ἡ εὐμοιρία τῶν πλασμάτων, πὸν ζοῦν στὸν ἀέρα, λουσιμένα στὸ φῶς του, σύμβολα μιᾶς ἀπονῆς καὶ ἄμοχθης αἰσθητικῆς εὐδαιμονίας («φωτερὴ τ' ἀέριου ἱστορία»), καὶ ἡ πολύμοχθη ζωὴ ἄλλων πλασμάτων σὲ χῶρους ἄφωτους, μὲ ἠθικὴ φυσιογνωμία ὁμως ραντισμένη ἀπὸ ἀνταύγειες ἀγιότητος («τοῦ μαύρου... τὸ συναξάρι»).

Καὶ ἰδοὺ ἀναλυτικὰ «τοῦ μαύρου... τὸ συναξάρι»:

*Στ' ἄφαντα, στὰ μικρά, στ' ἀνήλιαγα, στὰ κρύα,
Ζοῦν ἕνας κόσμος δουλευτάδες καὶ κουρσάροι,
Κι' ἔχουν οἱ δρόμοι καὶ τὰ ἔργα τους καὶ οἱ μέρες
Κι ὅσα δὲν ἔχουν τῶν ἀπέραντων οἱ αἰθέρες.*

Ἡ ἠσιόδεια ἐκφραση ἐπιστρατεύθηκε γιὰ νὰ ἐξάρει τὴν ὑπέρτατη ἀξία τῆς παραγωγικῆς ἐργασίας, ὑπέρτερη καὶ ἀπὸ τὴν ἄχραντη ἀξία τῶν αἰθέρων τῆς ἀπεραντοσύνης.

II. ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΤΙΚΟΥ κ. ΠΕΤΡΟΥ ΧΑΡΗ

Κύριε Πρόεδρε,

Ποιὸν δώσουμε συνέχεια στοῦ εὐγλωττο ἐγκώμιο Παλαμᾶ ἀπὸ τὸν κ. Πρόεδρο τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ἃς ἀκούσουμε τὸν ἴδιο τὸν ποιητὴ, ἔστω μὲ λίγες φράσεις του. Γράφει ὁ Παλαμᾶς στὸ βιβλίο του «Πεζοὶ δρόμοι»:

Ἐάνισως κενεὶς μοῦ ἔλεγε: —Νά! Ὅλα τὰ ἔργα ποὺ γέννησε ὁ νοῦς θὰ καοῦνε. Τί θάθελες ἀπ' ὅλα τοῦτα νὰ γλυτώσης; Θὰ τοῦ ἀποκρινόμουν: —Ἄν μποροῦσατ' ἐμένα νὰ μὲ κάψετε, γιὰ νὰ γλυτώσουν τᾶλλα, θὰ εἴταν προτιμότερο. Ἐγὼ δὲ θάκαιγα τίποτε. Ὅλα ἔχουν δικαίωμα νὰ ὑπάρχουν, ὅλα εἶναι σημαντικά. Μόνο τὰ κακὰ δὲν πρέπει νὰ εἶναι. Μὰ ποιὸς εἶπε πὼς τὰ κακὰ τὰ ἔργα λογαριάζονται στὴ ζωὴ; Καὶ ποῦ ἄλλοῦ θὰ τὴ βροῦμε τὴν ἀθανασία; Μόνο στὰ ἔργα ποὺ γέννησε ὁ νοῦς καὶ ποὺ εἶν' ἄξια νὰ ζήσουν. Ὁ Γάλλος φιλόσοφος Menard στὸ περίφημο βιβλίο του «Ὁ Ἑλληνισμός» ἔγραψε πὼς μὲ ὅλη του τὴν καρδιά θὰ τᾶκαιγε τὰ νεώτερα ἔργα, φτάνει νὰ ξαναβρίσκονταν ὅλα τὰ χαμένα ποιήματα τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ Λόγου. Ὁ Μαρίνος ὁ βιογράφος τοῦ Πρόκλου μᾶς λέει πὼς ὁ φιλόσοφος ἀπ' ὅλα τοῦ κόσμου τὰ βιβλία, καὶ ἂν τοῦ δίνοταν νὰ διαλέξῃ, μόνο τὸν Τίμαιο τοῦ Πλάτωνος θὰ κρατοῦσε καὶ τὰ Λόγια τῶν Χαλδαίων. Ὅλα τᾶλλα θὰ τὰ πετοῦσε. Μὰ ἐγὼ δὲν εἶμαι σὰν ἐκείνους φανατικὸς καὶ ἀποκλειστικὸς. Πάντα στὸ νοῦ μου κρατῶ τὰ λόγια τοῦ φιλόσοφου μπροστὰ στὴν Ἀθηνᾶ Σοφία: «ὑπάρχουν, γλανκομάτα Θεά, στὸν κόσμον ὁμορφιές, ποὺ μήτε τίς ὄνειρεύτηκες!»

Βλέπετε ὅτι καὶ στὴν κριτικὴ σκέψη τοῦ Παλαμᾶ δεσπόζει ὁ ποιητὴς. Ἄλλὰ ἂν ὁ Παλαμᾶς ἦταν μόνο ὁ ποιητὴς, οὔτε τὸ μέγεθος ποὺ ὅλοι τοῦ ἀναγνωρίζουμε θὰ εἶχε οὔτε καὶ τὴν τόση ἐπίδραση, τουλάχιστον σὲ δυὸ γενεές. Ὅλα, βέβαια, προχωροῦν καὶ ὅλα ἀκολουθοῦν τὸν ἄνθρωπο, προπάντων τὸν σημερινὸ ἄνθρωπο στὰ τολμηρὰ καὶ βιαστικὰ του βήματα. Ὑπάρχει ὅμως κ' ἓνας κόσμος, ποὺ ἐνῶ φαίνεται ὅτι μένει πίσω, ἔχει γίνει σὲ πολλὰ καὶ μένει σὲ πολλὰ ἢ ἀρχὴ τοῦ πνευματικοῦ μας βίου. Αὐτὸς ὁ κόσμος, γιὰ μιὰν ὀρισμένη χρονικὴ περίοδο, εἶναι ὁ Κωστής Παλαμᾶς, ὅχι ὅμως ὁ ποιητὴς μόνο, ἀλλὰ καὶ ὁ λόγιος Παλαμᾶς. Κ' οἱ δυὸ μαζὶ κάνουν αὐτὴ τὴ δυνατὴ μονάδα, ποὺ εἶναι ὁ μεγάλος πνευματικὸς πρόγονος. Πνευματικὸς προγόνος, καὶ πολὺ ἀξιωματικὸς μάλιστα, θὰ μπορούσαμε νὰ ἀπαριθμήσουμε πολλούς. Ἄλλὰ ὁ Παλαμᾶς, ἔπειτ' ἀπὸ τὸν Σολωμό, εἶναι ὁ πρῶτος, ἢ μιὰ ἀπὸ τίς δυὸ ρίζες τοῦ κορμοῦ τῆς νέας ἐλληνικῆς λογοτεχνίας. Σὲ δυὸ τουλάχιστον γενεές εἶπαμε ὅτι εἶναι πολὺ αἰσθητὴ

ἡ παρουσία τοῦ Παλαμᾶ. Ὅστόσο, ἀρκετοὶ εἶναι καὶ ἐκεῖνοι ποὺ προχώρησαν πέρα ἀπ' αὐτὸν σὲ μερικὰ εἶδη τοῦ λόγου, ἀρκετοὶ καὶ οἱ ἰδιότυποι. Ὅλοι ὁμως ἀνήκουν, κινουῦνται καὶ ἀναπνέουν στὸν ἴδιο χῶρο καὶ στὸ ἴδιο κλίμα, στὴν ἐποχὴ ποὺ ἐγκαινίασε καὶ διαμόρφωσε ὁ Παλαμᾶς.

Φυσικά, πρῶτα ὁ ποιητής. Κοντὰ του ὁμως καὶ ὁ ὀργανωμένος πνευματικὸς ἄνθρωπος, ὁ θαρραλέος ἀγωνιστής, ὁ πληροφορημένος λόγιος, ὁ χρήσιμος μεταφραστής— δὲν ξεχνῶ καὶ τὸν θεατρικὸ συγγραφέα ποὺ ἔδωσε τὴν «Τρισεύγενη» καὶ τὸν διηγηματογράφο ποὺ ἰστόρησε τὸ «Θάνατο παλληκαριοῦ», — τέλος, ὁ κριτικὸς, ποὺ ἐγνώρισε στὴν ἑλληνικὴ σκέψη δικές μας καὶ ξένες ἀξίες, ποὺ ἔφερε στὴν ἐπιφάνεια σχεδὸν λησμονημένες ἢ παραμερισμένες ἑλληνικὲς πνευματικὲς μορφές πρώτης σειρᾶς — ὁ Παλαμᾶς πρῶτος ἐξήγησε στὸ ἐνδύτερο κοινὸ καὶ ἐγκωμίασε τὸ ἔργο τοῦ Ἄνδρέα Κάλβου μὲ τὴν ἱστορικὴ ὁμιλία του στὸν «Παρασσὸ» τὸ 1888 — ὁ Παλαμᾶς ἀφύπνισε τοὺς γύρω του μαστιγώνοντας, στὴν ἀνάγκη, μὲ βαθύτατη τὴν αἴσθησι τῆς εὐθύνης τοῦ ἔθνικοῦ παιδαγωγοῦ. Παραπάνω ἀπὸ μισὸν αἰῶνα ὁ Παλαμᾶς ἔγινε δέκτης καὶ πομπὸς πνευματικῶν ρευμάτων, τῶν πιὸ ἀνόμοιων, τῶν πιὸ ἀσύλληπτων, τῶν πιὸ μακρινῶν πνευματικῶν ἐκδηλώσεων. Ἔδινε συνθήματα, κέντριζε φιλοδοξίες, ἀνανέωνε κουρασμένες δυνάμεις, ἐπρόβαλλε ὑποδείγματα πνευματικοῦ ἤθους. Ἡ ἐποχὴ του, σ' ἓνα μεγάλο μέρος της, δύσκολη καὶ ἄγονη. Αὐτὸς ἐπίμονος, ἀκούραστος, σχεδὸν πεισματάρης καλλιεργητής. Γύρω του ἀμέτρητες οἱ χροσές μετριότητες. Αὐτὸς ὑπομονετικὸς καὶ κάποτε ἀσυγχώρητα ἐπεικλής. Πνεῦμα καθολικὸ, ἐργατικὸτητα ἀκατάβλητη καί, πάνω ἀπ' ὅλα, ὁ ποιητικὸς κραδασμὸς καὶ ὁ ἀνήσυχος στοχασμὸς, ποὺ συχνὰ ταίριασαν καὶ ἔβαλαν θεμέλια στὴ μετασολωμικὴ λογοτεχνία μας.

Οἱ καιροὶ ἄλλαξαν, οἱ δρόμοι ποὺ ἀκολουθοῦν τὸ πνεῦμα καὶ ἡ εὐαισθησία μᾶς ὀδηγοῦν ὀλοένα καὶ πιὸ μακριά, στίς πιὸ ἀβέβαιες καὶ ἐπικίνδυνες ἀναζητήσεις. Ἄλλὰ καὶ αὐτοὺς ἀκόμα τοὺς δρόμους τοὺς ἔχει δείξει καὶ τοὺς ἔχει ἀνοίξει ὁ Παλαμᾶς, ἀκριβέστερα ὁ λόγιος Παλαμᾶς. Καὶ πρὶν ἀπ' ὅλους καὶ μέσα σὲ ὅλους μας τὸ κῦτταρο ποὺ εἰδοποιεῖ ὅτι ξεκινᾶμε ἀπὸ τὴν ἐποχὴ του. Ἡ ἄρνησι καὶ ἡ ἀνανέωσι κυριαρχοῦν σήμερα στὴν πνευματικὴ καὶ στὴν κοινωνικὴ μας ζωὴ, ὅπως καὶ στὴ ζωὴ ὅλου τοῦ σημερινοῦ κόσμου ποὺ κερδίζει κάθε τόσο νέα ἀγαθὰ, ἀλλὰ καὶ καταπονεῖται ἀπὸ τοὺς πιὸ τολμηροὺς καὶ τοὺς πιὸ παράδοξους πειραματισμούς. Μὰ καὶ ἡ ἄρνησι καὶ ἡ ἀνανέωσι, στὸν τόπο μας, ἔχουν ἓνα στόχο καὶ ἓνα ξεκίνημα: τὴν ἐποχὴ τοῦ Παλαμᾶ. Παντοῦ ὁ μεγάλος αὐτὸς πρόγονος καὶ παντοῦ ἡ φωνὴ του, καθαρῶτερη ἢ κάπως σβησμένη. Καὶ πρέπει νὰ περάσει ἀκόμη μιὰ γενεά, ὀριστικὰ νὰ διαμορφωθεῖ ἄλλος κόσμος, ἄλλη ἐποχὴ, γιὰ νὰ περάσει στὴν ἱστορία καὶ τὸ κῦτταρο Παλαμᾶ καὶ νὰ πάρει τὴ θέση του μιὰ ἄλλη ἡγετικὴ μορφὴ, ποὺ θὰ γίνεῖ καὶ αὐτή, μὲ τὸν καιρὸ, πνευματικὸς πρόγονος. Οἱ ἐνθουσιασμοί, οἱ αἰσθητικὲς συγκινήσεις, οἱ ἐπιφυλάξεις θὰ συμπλέκονται

γύρω από τὸ ἔργο του, θὰ τὸ ἐξηγοῦν, κάποτε καὶ θὰ τὸ παρεξηγοῦν. Ὁ πρόγονος ὁμως θὰ μένει. Θὰ μένει, ἴσως μὲ λιγότερες ἀπώλειες, ὁ λόγιος Παλαμᾶς. Καὶ θὰ εἶναι, σὲ πολλά, ὁ καλύτερος ὁδηγὸς γιὰ τὴ μελέτη καὶ τὴν ἀποτίμηση μιᾶς ἐποχῆς, τῆς ἐποχῆς του, ποὺ ἦταν περίοδος κατορθωμάτων καὶ ἐθνικῶν ἀτυχημάτων, θριάμβων καὶ δοκιμασιῶν ἐνὸς λαοῦ ποὺ ἔπρεπε νὰ ὀργανώσει πολιτεῖες ἐπάνω σὲ ἐρείπια καὶ νὰ διαμορφώσει συνειδήσεις ἔπειτα ἀπὸ δουλεῖα τεσσάρων περίπου αἰώνων.

Τὴν ἀξία τοῦ Παλαμᾶ-ὁδηγοῦ οἱ παλαιότεροι τὴν ἐγνωρίζαμε. Οἱ νεότεροι, ποὺ σπάνια διαθέτουν χρόνο γιὰ νὰ μάθουν πῶς ἦταν ὁ κόσμος πρὶν ἀπ' αὐτούς, εἶχαν μιὰν ἐκπληξη, ὅταν τυπώθηκαν τὰ «Ἀπαντα» τοῦ Παλαμᾶ. Εἶδαν ὅτι ἀπὸ τοὺς 17 μεγάλους τόμους οἱ 9 συγκεντρώνουν μελετήματα τοῦ Παλαμᾶ, πολυσέλιδα καὶ σύντομα, καὶ ἕναν ἀκόμα τόμο τὸν μοιράζονται πάλι ὁ μελετητὴς μὲ τὸν διηγηματογράφο καὶ τὸν θεατρικὸ συγγραφέα Παλαμᾶ. Καὶ μιὰ γρήγορη ἔστω ματιὰ ἀν ριζοῦμε στὰ περιεχόμενα τῶν πεζογραφικῶν αὐτῶν τόμων, ποὺ ἔγιναν περισσότεροι ὅταν συγκεντρώθηκαν ἀπὸ τὸ Ἴδρυμα Παλαμᾶ κι ἄλλα σκόρπια πεζογραφήματά του, θὰ δοῦμε πόσο πλάτος εἶχε ἡ σκέψη του, πόσο ἐνημερωμένη ἦταν γιὰ τὰ πνευματικὰ ζητήματα τοῦ καιροῦ του, πόση προσπάθεια ἔκανε γιὰ νὰ ἐνημερωθοῦν καὶ οἱ ἄλλοι μορφωμένοι Ἕλληνες καὶ πόσες εἰδήσεις ἔδωσε, πρῶτος αὐτός, γιὰ τὴν πορεία τοῦ πνεύματος σὲ παγκόσμια κλίμακα.

Ἔκαμε ἀγώνα πολυμέτωπο ὁ Παλαμᾶς. Καὶ μ' ἐκείνους ποὺ δὲν προχωροῦσαν πέρα ἀπὸ τὴν κλασσικὴ ἀρχαιότητα καὶ μὲ τοὺς ἄλλους ποὺ ἐπέμεναν νὰ μὴν ἀνοίγουν τὰ παράθυρα στὸν ἔξω κόσμο καὶ εἶχαν ἀμετακίνητη δυσπιστία γιὰ ὅ,τι δὲν ἦταν ἀναμφισβήτητα ἑλληνικό, χωρὶς νὰ ἔχουν καθορίσει τὸ πρότυπό τους. Στὰ «Πρῶτα Κριτικά» του — τίτλος τοῦ γνωστοῦ βιβλίου του— ἔχουμε μιὰ πινακοθήκη ἀποκλειστικὰ ἑλληνική: μελετήματα γιὰ τὸν Ρήγα, τὸν Σολωμό, τὸν Κάλβο, τὸν Μαρκοῦτᾶ, τὸν Λασκαράτο, τὸν Ροῖδη, τὸν Ψυχάρη, τὸν Πάλλη, τὸν Σουρῆ, τὸν Καρκαβίτσα, τὸν Δροσίνη, τὸν Κρυστάλλη, τὸν Μητσάκη, τὸν Βλαχογιάννη, τὸν Βασιλειάδη καὶ ἄλλους ἀκόμη, τοῦ ἔμμετρου ἢ τοῦ πεζοῦ λόγου, πρώτους, δεύτερους ἢ καὶ τρίτους στὸ λογοτεχνικὸ εἶδος ποὺ καλλιεργοῦσαν. Σὲ ἄλλον τόμο ἔχουμε σημαντικὲς ἐπίσης κριτικὲς σελίδες τοῦ Παλαμᾶ γιὰ τὸν Βαλαωρίτη, τὸν Βιζυηνό, τὸν Λαμαρτῖνο, τὸν Πόου, τὸν Ντάντε, τὸν Οὐίτμαν, τὸν Ρονσάρ, καὶ δὲν εἶναι λιγότερο ἀξιόλογες οἱ ἀνιχνεύσεις του καὶ τὰ συμπεράσματά του γιὰ θέματα ποὺ ποτὲ δὲν ἐξαντλοῦνται καὶ κάθε γενεὰ καλεῖται νὰ τὰ δεῖ μὲ τὰ δικά της κριτήρια καὶ τὶς δικές της ἀνάγκες, γιὰ τὴ γλώσσα, γιὰ τὸ ὄφρος, γιὰ τὴν ποίηση, γιὰ τὸν πεζὸ λόγο, γιὰ τὸ θέατρο, γιὰ σχολές καὶ ἐποχές. Καὶ ἀρκεῖ ἕνα μόνο παράδειγμα, γιὰ νὰ φανεῖ πῶς ἐργαζόταν ἡ κριτικὴ σκέψη τοῦ Παλαμᾶ καὶ πῶς πολιορκοῦσε τὶς πνευματικὲς ἀξίες, γιὰ νὰ κάνει ἀσφαλέστερη τὴν τοποθέτησή τους σὲ γενικότερα πλαίσια. Μὲ ἑκατὸ καὶ περισσότερες σελίδες τοῦ

ὀγδόου τόμου τῶν «Ἀπάντων» του, ὄχι μόνο σωστά τοποθετεῖται (καὶ ἐξαντλεῖται, νομίζω) ἕνα σημαντικό κεφάλαιο τῆς λογοτεχνίας μας, ὄχι μόνο ἐξηγεῖται καὶ μεδικαιοσύνη βαθμολογεῖται τὸ ἔργο τοῦ Ἀριστοτέλη Βαλαωρίτη, ποῦ ἀπαραίτητο εἶναι νὰ μελετηθεῖ ἀπὸ τοὺς νεότερους μὲ ἀξιο ὁδηγό, γιὰ νὰ μὴν ἀδικηθεῖ ἢ καὶ νὰ μὴν ὑπερτιμηθεῖ, ἀλλὰ καὶ μὲ τὶς 300 σελίδες τοῦ τόμου, τοῦ ὀγδόου τῶν «Ἀπάντων» τοῦ Κωστῆ Παλαμᾶ, προσφέρεται ἀνεκτίμητη παιδεία. Μὲ τὶς σελίδες αὐτὲς πηγαίνουμε κοντὰ σὲ πρόσωπα καὶ σὲ γεγονότα τοῦ πνευματικοῦ μας βίου, ποῦ ὁπωσδήποτε πρέπει νὰ τὰ γνωρίσουμε στὶς πραγματικὲς τους διαστάσεις. Ὁ Παλαμᾶς μὲ εὐλάβεια ἐπιμένει στὸ ἔργο τοῦ Σολωμοῦ, πολὺ λογαριάζει καὶ τὴν προσφορά τοῦ Βαλαωρίτη, πρέπει ὅμως νὰ πεῖ, σ' αὐτὸ τὸ μελέτημα, καὶ τὸν ὀριστικὸ λόγο, νὰ καθορίσει τὴ θέση τοῦ ἑνὸς καὶ τοῦ ἄλλου καὶ τῶν δυὸ μαζί. Καὶ γράφει: «Ὁ Σολωμὸς πρέπει νὰ στέκεται στὴν κορφή, ἀσυντρόφιαστος, καθὼς ἦρθε πρῶτος ἐκεῖνος, ὕστερ' ἀπὸ αἰῶνες βουβαμάρας καὶ σκοτεινιάς, μὲ τὴ μεγάλη του ποιήση, μὲ τὴ λαμπρὴ του γλώσσα. Μὰ τοῦτο δὲ θὰ πῆ πὼς ὁ Βαλαωρίτης, ποῦ ἦρθεν ὕστερ' ἀπὸ τὸν πατέρα μας ὅλων, δὲν εἶναι παιδί τοῦ πατέρα του, ὅσο ἄμοιαστο κι ἀνίσως φαίνεται· τοῦτο δὲ θὰ πῆ πὼς δὲν εἶναι ὁ Βαλαωρίτης ὁμοιοκορφαῖος (ὑπογραμμίζει ὁ ἴδιος) ποιητῆς καὶ πὼς δὲν πρέπει τελειωτικὰ νὰ τοῦ στηθῆ ὁ θρόνος του σὲ μιὰ θέση ἀπὸ τὶς τιμητικώτερες, σὲ μιὰ κορφή ἀπὸ τὶς πρῶτες». Ἀνεπιφύλακτος, βλέπετε, ὁ ἔπαινος. Ἀλλὰ δυὸ φορές μὲ τρόπο, μὲ τὸν τρόπο του ὁ Παλαμᾶς, δίνει τὴν ἐντελῶς πρώτη θέση στὸν Σολωμό. Λέει ὅτι ὁ Βαλαωρίτης εἶναι «ὅμοια κορφαῖος», δὲν γράφει ὅμως ὅτι εἶναι «ὁ κορφαῖος». Καὶ πάλι τοῦ δίνει μιὰ «κορφή ἀπὸ τὶς πρῶτες», ὄχι τὴν πρώτη, τὴν ἐντελῶς πρώτη «κορφή».

Παιδεία στὴν πιὸ ὑψηλὴ ἔννοια κερδίζουμε κι ἀπ' αὐτὸν τὸν τόμο τῶν «Ἀπάντων» τοῦ Παλαμᾶ κι ἀπὸ τοὺς ἄλλους πεζογραφικοὺς τόμους του. Στὶς σελίδες τους ἕνα πνεῦμα ἀνήσυχο, ἄγρυπνο, ὄχι ὅμως καὶ ἀκαταστάλακτο, καὶ μιὰ σοφία ποῦ δὲν ἀγνοεῖ τὴν πραγματικότητα, γίνονται ὁ πλατὺς στοχασμὸς, ποῦ καλλιιεργεῖ τὸ ἄτομο καὶ τὸ σύνολο καὶ τὸ ὀπλίξει μὲ σκέψη ἱκανὴ νὰ φτάνει στὴν οὐσία τῆς ζωῆς καὶ στὴ βαθύτερη ἀξία της. Αὐτὴ τὴν πολύτιμη ὑπηρεσία στὸν ἄνθρωπο καὶ στὴν ἐποχὴ του τὴν προσφέρει ὁ ποιητῆς, προπάντων ὅταν δὲν εἶναι μόνο τραγουδιστῆς, ἀλλὰ καὶ πνεῦμα καθολικό. Κι ὁ Παλαμᾶς, μολοντί ἦταν στενὰ δεμένος μὲ τὴν Ἑλλάδα σὲ ὅλες τὶς ἱστορικὲς περιόδους της, ἢ ἀκριβῶς γιὰτὶ ἔζησε ὅλες αὐτὲς τὶς περιόδους, εἶχε στὸ στίχο καὶ στὸ στοχασμὸ του τὸν οἰκουμενικὸ ἄνθρωπο, ποῦ μόνος αὐτὸς μπορεῖ νὰ κάμει τέτοια προσφορά. Περισσότερο ἀπὸ πενήντα χρόνια ἔδινε, ὅλο ἔδινε. Γεννοῦσε ιδέες, ἔπαινε ιδέες ἀπὸ θαυμάσιες ξένες πηγές, τὶς ἀφομοίωσε, τὶς διαλαλοῦσε, τὶς ἐχάριζε, τὶς ἐσκορπιζε μὲ τὴν ἀφθονία ἐκείνη ποῦ διαθέτουν μόνο ὅσοι ἔχουν πλούσιο ἐσωτερικὸ κόσμο καὶ δὲ φοβοῦνται ὅτι θὰ ἐξαντληθεῖ. Ἡ σοφία του ἦταν

ὁ ἄρτος, πὸν ἔπρεπε νὰ τὸν γευθοῦν καὶ οἱ Ἕλληνες μαζὶ μὲ τοὺς ἄλλους πολιτισμένους λαούς. Καὶ μὲ τὸν ἄρτον αὐτὸν ὁ Κωστῆς Παλαμᾶς ἔθρεψε ὁλόκληρη ἐποχή.

Τοῦτο καθαρότατα φάνηκε σὲ μιὰ πολὺ δύσκολη ὥρα γιὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ γιὰ τὸν ἄλλο κόσμον, ὅταν ὁ λαὸς τῆς ἀποχαιρετοῦσε τὸν ποιητὴ στὸ Κοιμητήριον τῆς Ἀθήνας τὸ πρωὶ τῆς 28ης Φεβρουαρίου τοῦ 1943.

Ὁ τόπος ἅπ' ἄκρη σ' ἄκρη εἶχε ρημαχτεῖ ἀπὸ τοὺς βαρβάρους, ὁ ἐθνικὸς θρῆνος ἦταν βαρὺς ἀπὸ ἀπελπισία καὶ τραχὺς ἀπὸ ὀργή. Ζούσαμε ἀκόμα τοὺς ἀτέλειωτους, τοὺς σκοτεινοὺς, τοὺς μαρτυρικοὺς μῆνες τῆς προετοιμασίας τῶν ἐλεύθερων ἀνθρώπων γιὰ τὴ μεγάλη μάχη. Ὁ Φεβρουάριος τοῦ 1943 ἔβγαине σιγὰ-σιγὰ ἀπὸ τὴν παγωνιά, μὰ νιώθαμε, βλέπαμε, ἀκούγαμε ὅτι ἡ ἀνοιξη δὲν ἦταν ἔπειτ' ἀπὸ ἕνα-δύο μῆνες, ἦταν ἀκόμα μακριά, πολὺ μακριά. Προχωρούσαμε μὲ κομμένη, μὲ δύσκολη τὴν ἀναπνοή. Κοντὰ μας ἀκόμα ὁ ἀκατάβλητος γέρος. Μιὰ χαρραγὴ ὅμως στάθηκε, ἀπόκαμε, δὲν μπόρεσε νὰ μᾶς ἀκολουθήσει πιά. Ἦταν στὶς 28 Φεβρουαρίου τοῦ 1943. Καὶ τότε ὁ πρόγονος αὐτὸς ἔγινε ὅσο ποτὲ ἄλλοτε ἡ μυστικὴ ἐκείνη δύναμη πὸν εἶναι ἡ ποίηση στὴ θαυμαστὴ γονιμότητά της, ψυχικὴ εὐφορία καὶ ὑπερήφανη πράξη, κημὸς καὶ παλμὸς, ἀδιάσπαστη ἐνότητα ἀτόμου καὶ συνόλου.

Εἶχε πεθάνει ὁ Κωστῆς Παλαμᾶς. Ἡμέρα Σάββατο, τὶς πρωῶνές ὥρες. Καὶ τὴν ἄλλη μέρα, ἕνα Κυριακάτικο πρωινὸ, πὸν τὸ διακοσμοῦσαν τ' ἀνθισμένα κλωνάρια τῆς μυγδαλιάς καὶ τὸ νότιζε κάθε τόσο μιὰ περαστικὴ ψιχάλα, τὸ μεγάλο κοιμητήριον τῆς Ἀθήνας εἶδε μιὰ πολυάνθρωπη, μιὰ πυκνὴ σύναξη, πὸν δὲν μποροῦσε νὰ τὴ χωρέσει ὁλόκληρη καὶ πὸν δὲν ἦταν οἱ φίλοι ἑνὸς νεκροῦ ἀγαπημένου ἢ πολὺ σεβαστοῦ, μὰ τὰ τέκνα τῆς Ἑλλάδας, πὸν αἰσθάνονταν τὴν ἀνάγκη νὰ ὑψώσουν τὸ ἀνάστημά τους, νὰ τὸ δεῖξουν ἀνάμεσά τους γιὰ νὰ δώσουν καὶ νὰ πάρουν ἔτσι κουράγιο καὶ προπάντων νὰ τὸ προβάλλουν στὸν καταχτητὴ, πὸν μὲ τὴν ἐπιστήμη τῆς ἄμεσης ἢ τῆς ἔμμεσης βίας, — μὲ τὴ δική του τὴν καταδικὴ του, τὴν ἀναφαίρετη ἐπιστήμη του, — ἦθελε νὰ τὸ κοντύνει, νὰ τὸ λυγίσει, νὰ τὸ κατεβάσει πιὸ κάτω κι ἀπὸ τὸ βαρὺ πέλμα του.

Μὲ κόπο μπόρεσα νὰ περάσω ἀπὸ τὸ χῶρον τῶν προσυλαίων τοῦ νεκροταφείου καὶ νὰ πλησιάσω στὴν ἐκκλησία, πὸν εἶχε ἀρχίσει ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία. Στάθηκα καὶ περιμένει τὸ ξόδι τοῦ ποιητῆ. Καὶ τότε δὲν εἶδα μόνο ὅλη τὴν πνευματικὴ Ἑλλάδα νὰ περιμένει μαζί μου, ἀλλὰ τὴν Ἑλλάδα. Πολλοὶ οἱ γνωστοὶ λογοτέχνες καὶ οἱ ἐπιστήμονες, μὰ περισσότεροι οἱ ἄγνωστοι, — οἱ ἄντρες, οἱ γυναῖκες, οἱ νέοι πὸν δὲν εἶχαν ἀνηφορίσει στὸ κοιμητήριον ἀπὸ συγγενικὴ ἢ συναδελφικὴ ὑποχρέωση, τὸ μεγάλο, τὸ ἀνώνυμο, τὸ θαυμάσιο πλῆθος πὸν ὀσφραίνεται, πὸν ξέρει ὅτε εἶναι ἀπαραίτητη ἡ παρουσία του. Ἡ Ἀθήνα τοὺς μῆνες ἐκείνους δὲν εἶχε συγκοινωνίες. Καὶ ὅμως τὸ πλῆθος ἦρθε κι ἀπὸ τὶς μακρινὲς συνοικίες, ἀκόμα κι ἀπὸ τὰ προάστια. Πρόσεξα πολὺ

τὰ ἀγνωστα πρόσωπα, εἶδα σὲ ὅλα τὸν ἴδιο ἄνθρωπο, ἔν α ν ἄνθρωπο, κι ὅταν γύρισα στοὺς λογοτέχνες, στοὺς καλλιτέχνες, στοὺς ἐπιστήμονες, εἶδα πάλι τὸν ἴδιο αὐτὸν ἄνθρωπο, ἔτοιμο νὰ πεῖ τὰ ἴδια λόγια καὶ νὰ ἐκδηλώσει τὸ πένθος του μὲ τὸν ἴδιο τρόπο. Κοντά μου, γύρω μου, ὅλοι οἱ βαθμοὶ ἀγάπης καὶ θαυμασμοῦ γιὰ τὸν ποιητή. Καὶ ὅλες οἱ ψυχικὲς καὶ ιδεολογικὲς διαφορὲς. Οἱ συντηρητικοί, οἱ προοδευτικοί, οἱ δεξιοί, οἱ ἀριστεροί, οἱ ἡλικιωμένοι, οἱ ὄριμοι, οἱ νέοι. Κ' ἐκεῖνοι ποὺ τὸν ἀνέβασαν στὸν ἔβδομο οὐρανό, καὶ ὅσοι τὸν σεβάστηκαν πάντα χωρὶς νὰ κρύβουν καὶ τὶς ἀντιρρήσεις τους γιὰ τὸ ἓνα ἢ γιὰ τὸ ἄλλο μέρος τοῦ ἔργου του, κι αὐτοὶ ποὺ τοῦ ἔδωσαν ζωηρὲς ἰκανοποιήσεις καὶ οἱ ἄλλοι ποὺ τὸν ἐπίκραναν πολὺ, ἀκόμα καὶ οἱ ἀδιάλλακτοι ἀρνητές. Πῶς ὅλοι αὐτοὶ μαζί καὶ πῶς ὅλοι σὲ μιὰ κοινὴ στάση, σὲ στάση, μποροῦ νὰ πῶ προσοχῆς;

Ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία εἶχε τελειώσει. Κι ἀπὸ τὴν ἐκκλησία ἔφταναν ὑψηλοὶ τόνοι. Εἶχε μιλήσει ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Δαμασκηνὸς καὶ τώρα ἀπάγγελε ὁ Σικελιανός. Ἀκολούθησε ὁ Σκίπης, λίγη ἀναμονή, μικρὴ σιωπὴ. Κ' ἔπειτα ὁ ποιητὴς στὸ φέρετρό του καὶ στὰ χέρια συναδέλφων του. Ὅλα τὰ καπέλα στὸ χέρι καὶ ὅλα τὰ πρόσωπα μὲ τὴν ἴδια ἔκφραση. Ἡ ἀγάπη στὸν ποιητή, ὁ σεβασμὸς στὸν πνευματικὸ ἄνθρωπο ποὺ γέμισε τὴν ἐποχὴ του, ζωηρότερα ὅμως, καθαρότερα, προκλητικότερα, μιὰ πίστη ποὺ δὲ μποροῦσε νὰ γίνε κραυγὴ: ἡ διάθεση γιὰ ἐθνικὴ ἀντίσταση, ποὺ ἀποκορυφώθηκε μαζί μὲ τὴν ἀποθέωση τοῦ ἀκατάλυτου πνεύματος, τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος, ποὺ συμβόλιζε ἐκείνη τὴ στιγμή ὁ ποιητής.

Καὶ τότε ἔπεσα σὲ ρεμβασμὸ. Πόσες φορὲς ἔζησε αὐτὴ τὴ μεγάλη ὥρα ἡ ἐλληνικὴ ποίηση; Γύρισα πολλὰ χρόνια πίσω, ξεχώρισα πρόσωπα καὶ γεγονότα, θυμῆθηκα, ἐπέμεινα καὶ στάθηκα σὲ δυὸ ὀνόματα: Διονύσιος Σολωμὸς - Ἀχιλλεὺς Παράσχος. Ἐπειτ' ἀπὸ μέρες, τὰ κείμενα μοῦ εἶπαν πῶς εἶχα δίκιο. Ὁ Ἰάκωβος Πολυλάς, πηγῆ ἀναμφισβήτητη, μᾶς λέει:

«Ὁ θάνατος τοῦ Σολωμοῦ (9 Φεβρουαρίου 1857), ἂν καὶ μὴ ἀνέλπιστος, ἐκαταθορύβησε ὅλη τὴν πόλη τῆς Κέρκυρας. Μὲ τὴν πολυκαιρινὴ διαμονή του, ὄχι ὀλιγώτερο παρὰ μὲ τὴ φήμη τοῦ μεγάλου νοῦς καὶ τῆς σοφίας, ὁ Σολωμὸς εἶχε γίνε πρὸ πολλοῦ σεβαστὸς καὶ κοσμαγάπητος. Ὡστε τίποτε δὲν ἤμποροῦσε ὠραιότερα νὰ ἀπαντήση τὸ κοινὸν αἶσθημα τῶν Κερκυραίων, παρὰ ἡ ὁμόφωνη ἀπόφαση τῆς Ἑπτανησιακῆς Βουλῆς, ἡ ὁποία εὐθὺς ἐδιάκοψε τὴ συνεδρίαση κηρύττοντας δημόσιο τὸ πένθος, καὶ ἡ ἄλλη τῆς τοπικῆς ἀρχῆς νὰ παύσουν τὰ δημόσια ξεφαντώματα τῆς ἀπόκρεω, νὰ μείνη κλεισμὸν τὸ θέατρο ὅσο τὸ ἄψυχο σῶμα τοῦ θρηγνουμένου ἀνδρὸς ἐκείτετο ἀκόμη μεταξὺ τῶν ζώντων. Καὶ τῆς εὐαγγελικῆς ζωῆς του, ἡ ὁποία ἤμποροῦσε νὰ ὀνομαστῆ μιὰ μυστικὴ καὶ ἀκατάπανστη πηγὴ τῆς ἀγαθοσύνης, καθαρῆ ἀντανάγκλαση ἐστάθηκε ὁ ἐνταφιασμὸς του εἰς τὸν ὅποιον παρευρέθηκε ὅλος ὁ κλήρος, πολυάριθμος

λαός από τὴν πόλη καὶ ἀπὸ τὰ προάστια, καὶ ἡ ἐγγχώρια μουσική. Δώδεκα νέοι αὐτοκάλεστοι, ἄλλοι ἐγκάρδιοι φίλοι του, ἄλλοι ἀπλῶς γνώριμοί του, ἐβαστοῦσαν διαδεχόμενοι τὴν πολυστέναχτη τιμὴ τὸ φέρετρο, κ' ἐκρατοῦσαν τὶς πτέρυγες τοῦ μαύρου νεκρικοῦ καλύμματος ἕξη σεβάσμιοι γέροντες ἕως τὸ κοιμητήριον τῶν ὀρθοδόξων. Ἡ γενικὴ σιγὴ, ἐνῶ τὸ ξόδι ἐδιάβαινε τὰ πολυανθρωπότερα μέρη τῆς πόλης, καὶ ἡ σοβαρὴ λύπη εἰς ὅλα τὰ πρόσωπα ἔδειχναν ὅτι σ' ἐκείνη τῇ στιγμῇ ὅλος ὁ λαὸς συνέπνεεν εἰς ἓνα μόνον θεάρεστον αἴσθημα καὶ ὅτι ἐπιδεχτικός τοῦ πλέον ὑψηλοῦ ἐνθουσιασμοῦ ἐπροσκυνοῦσε τὸ μεγαλεῖον τοῦ νοός καὶ τῆς ἀρετῆς».

Ἐνάλογη ἀνάμνηση ἀπὸ τὴν κηδεῖα τοῦ Σολωμοῦ ἔχει, —ἦταν μόλις ἕξι χρόνων, —καὶ ὁ Σπ. Λάμπρος καὶ τὴ δίνει στὸ Ἄστυ τοῦ 1902. Ἐνάλογη μᾶς περιγράφει καὶ ὁ Κώστας Οὐράνης τὴν κηδεῖα τοῦ Παράσχου.

«Ἡ κηδεῖα, γράφει ὅταν σχηματίστηκε γιὰ τὴ μετάβαση στὸ νεκροταφεῖο, εἶχε μιὰ ὄψη ἐπίσημη καὶ πάνδημη μαζί. Μπρὸς ἀπὸ τὸ φέρετρο ὄδευε ἡ μουσικὴ τῆς φρουρᾶς, παίζοντας ἀργὰ νεκρῶσιμα ἐμβατήρια, καὶ τὸ νεκρὸ τὸν συνόδευε τιμητικὴ στρατιωτικὴ φρουρὰ μὲ κατεβασμένα τὰ ὄπλα. Τὶς ταινίες τοῦ φερέτρου τὶς κρατοῦσαν ἐπίσημοι καὶ ἓνας ἀπ' αὐτοὺς ἦταν ὁ Ἄγγελος Βλάχος, ὑπουργὸς τῆς Παιδείας καὶ φίλος τοῦ ποιητῆ. Πίσω ἀπὸ τὸ φέρετρο ἐβάδιζε κάποιος πὸν κρατοῦσε ἓνα βελουδένιο μαξιλαράκι μὲ τὸ χρυσὸ Σταυρὸ πὸν εἶχε ἀπονεύσει στὸν Παράσχο ὁ Βασιλεὺς Γεώργιος καὶ ἀκολουθοῦσαν ἀναρίθμητοι στέφανοι καὶ χιλιάδες λαοῦ.»

Γύρισα ἀπὸ τὸ 1857, ἀπὸ τὸ 1895. Γύρισα στὴν πυκνὴ σύναξη. Καὶ εἶδα, αἰσθάνθηκα ἀκόμα πῶς ἐθνικὴ τὴν κηδεῖα τοῦ Κωστῆ Παλαμᾶ: ἓνα γεγονός πὸν ἔνωσε σφιχτὰ ὅλους τοὺς Ἕλληνας καὶ τοὺς κράτησε ἀκόμα πῶς ἀδιάλλακτους μπροστὰ στὸν κατακτητῆ. Κι ὅσο ὁ ποιητὴς πλησίαζε νὰ περάσει στὴν ἀνοιχτὴ ἀγκαλιὰ τῆς ἀπτικῆς γῆς πὸν τὸν περιέμενε, στὴν εἴσοδο τοῦ νεκροταφείου, δεξιὰ, τόσο τὸ «γεγονός» δυνάμωνε καὶ γινόταν ἀκράτητος παλμός.

Τὸ ξόδι ἔφτασε σὲ λίγο στὸν τάφο. Καὶ τότε ἦρθε ἡ δύσκολη, ἡ κρίσιμη στιγμὴ. Ὅταν ὁ ἓνας ἀπὸ τοὺς κατακτητῆς, ὁ Γερμανὸς ἀντιπρόσωπος, πλησίασε γιὰ νὰ καθεύσει τὸ στεφάνι του καὶ νὰ ἀσεβῆσει, μὲ τὴ μισητὴ φωνή του, στὴν ἱερότητα τῆς ὥρας, ἡ Μαρίκα Κοτοπούλη ἔριξε βαρὺ, προκλητικὸ λόγον, καὶ ὁ Γεώργιος Κατσίμπαλης δὲν κρατήθηκε καὶ ἄρχισε νὰ ψάλλει, σὲ τόνο κραυγῆς, τὴν πρώτη στροφὴ τοῦ Ἐθνικοῦ Ὑμνου. Κανεὶς δὲν ἐκίττησε καὶ κανεὶς δὲν ἐκράτησε κλειστὰ τὰ χεῖλη μπροστὰ στὸν κατάπληκτο κατακτητῆ. Ὁ λαὸς ὅλος δὲν ἦταν πῶς σὲ κηδεῖα, ἦταν σὲ ἐθνικὴ ἐκδήλωση, καὶ ἔφαλλε τὸν Ἐθνικὸ Ὑμνον. Κι ὁ ποιητὴς περιέμενε στὸν ἀνοιχτὸ τάφο του. Ἀκούστηκε πρῶτα ὁ Ὑμνος σὰν πολεμικὴ ἰαχὴ, ἔψωσε πρῶτα ὁ λαὸς ὀλόκληρον τὸ ἀνάστημά του στὸν κατακτητῆ, καὶ ἔπειτα κατέβηκε ὁ ποιητὴς στὸν τάφο του.

Δὲν ἔχει πάντα τὴν ἴδια ἔννοια καὶ τὸ ἴδιο βάρος ὁ τίτλος τοῦ «ἐθνικοῦ ποιητῆ».

Και συχνὰ ὁ ἱστορικὸς δὲν εἶναι βέβαιος πότε ἀκριβῶς κερδίζεται. Μὲ τὸ Δωδεκάλογο τοῦ Γύφτου, τὸ 1907, ἢ μὲ τὴ Φλογέρου τοῦ Βασιλιᾶ, τὸ 1910, τὸν ἐκέρδισε ὁ Κωστῆς Παλαμᾶς; Δὲν εἶναι ἡ ὥρα νὰ ἐρευνήσουμε. Ὡστόσο, γεγονὸς εἶναι ὅτι ἡ μεγάλη, ἡ ἀνεξίτηλη σφραγίδα τοῦ λαοῦ βάρυνε ἀπάνω στὸν τίτλο του στὶς 28 Φεβρουαρίου τοῦ 1943.